

dobre gospodarice. U svojoj žalbi iz 1783. seljaci Jablanovca naveli su da ih ugnjetavaju Pavao Rauch i žena.¹⁶¹

Često su plemkinje obitelj držale na okupu požrtvovnošću i nesebičnom brigom za njezine članove. Sjetimo se grofice Franciske Keglević koja je bila izvrsna maćeha djeci Adama Oršića i Leonardine Vojković, kćeri Ane Rauch, ili pak njezine pastorke Josipe Oršić udane Kulmer koja je brinula o svojoj maćehi Franciski kad je ona oboljela.

Istodobno, premda „plave krvi“, plemkinje nisu dakako uvijek mogle biti besprijeekorna ponašanja, pa su uz neke vezani skandali, neke su živjele odvojeno od muževa, imale ljubavnike, neumjereno su trošile ili iskazivale druge mane, a među najskandaloznijima su bile Regina ud. Vojkffy, Barbara ud. Žuvić te Ana Alpi Rauch rođ. Žigrović Pretočki. Budući da su živjele u dogovorenim brakovima, često bez ljubavi, nije čudno da su zadovoljstvo tražile izvan bračne ložnice. Premda sputane mnogim ograničenjima i neravnopravne s muškarcima, plemkinje su zadugo bile u mnogočemu slobodnije od građanki. Kao prvo, bolje su obrazovane, ne moraju se radno angažirati u kućanstvu, mogu njegovati svoju plemenitu dokolicu (slikanjem, pjevanjem i sl.), organiziraju društveni život obitelji, a često imaju nemali utjecaj na etiketu visokoga društva u svojim salonima. I u ekonomskome pogledu su u boljem položaju, supruhu donose nekretnine u miraz kojim raspoložu i u pravilu tradiraju svojim kćerima. Nerijetko se sklapaju i ženidbeni ugovori. Dok su čak i žene elite staleškog građanstva nerijetko sputane obiteljskim i kućnim životom, velikašice putuju, sudjeluju u lovovima i ostalim oblicima društvenog života na visokome nivou, a rodbinskim su vezama povezane s brojnim porodicama ne samo hrvatskoga nego i (srednjo)europskog područja. Sve je to doprinosilo širem kulturnom obzoru velikašica negoli građanki. Dakako, situacija će se početi mijenjati, poglavito nakon ukidanja staleškog društva i formiranja modernog građanskog društva. No, plemkinje će i tada imati važnu ulogu. One će sve više sudjelovati u radu pojedinih udruga koje će se širiti od 1830-ih i 1840-ih godina te će potpomagati i utemeljenje ključnih kulturnih institucija. Primjerice, već spominjana Josipa Kulmer Oršić bila je najvažnijim darovateljcem Narodnoga muzeja u početku njegova postojanja poklonivši osim brojnih portreta familije i jedinstvenu galeriju ugarsko-hrvatskih kraljeva s ukupno 47 slika.

4. PRO REGE ET PATRIA. RAUCHOVI U POLITICI

Politički uspon Rauchovih počinje s Adamom Danielom koji ulazi u forume visoke politike – Kraljevinsku (Bansku) konferenciju i Hrvatski sabor. Prvi se puta spominje na Banskoj konferenciji 1698. godine i na Hrvatskom saboru 1705. godine.¹⁶² Već 1709. je zagrebački podžupan, a 1714. godine postaje podbanom i poklisarom za Ugarski sabor te križevačkim i zagrebačkim županom.¹⁶³ Istaknuo se tijekom nemira u vojsci kada je uspio zarobiti jednog važnog pobunjenika, a 1717. je uz podbana za vojne poslove Ivana Draškovića sudjelovao u pohodu protiv Osmanskoga Carstva.¹⁶⁴ Rauchovi će od vremena Adama Daniela biti zagrebački

¹⁶¹ HDA, OF Rauch, k.1.

¹⁶² ZHS sv. 2, 1958., 161 i 289; HKK sv. 1., 1985.

¹⁶³ ZHS sv. 2, 1987., 372.

¹⁶⁴ Podaci potječu iz teksta grbovnice iz 1763.

podžupani pa je 1714. od svojega brata tu dužnost preuzeo Sigismund i obnašao je do svoje smrti kada ju je pak 1832. stekao njegov nećak Ivan. Za razliku od brata i nećaka Sigismund se nije politički isticao u Saboru i konferencijama te je bio izabiran u odbore koji su rješavali neka manje važna gospodarska pitanja.¹⁶⁵

Adamov sin Ivan više je od tri desetljeća bio izuzetno politički aktivan postavši jednim od najmoćnijih plemića Banske Hrvatske. Ivan je bio jednim od artikulato- ra hrvatske politike, poglavito od 1743. do 1755. godine. Karijeru je započeo 1725. funkcijom tajnika Kraljevske konferencije¹⁶⁶ nanizavši potom impozantan niz: zagrebački i križevački župan, podban (1743.), prisjednik, a od 1740. predsjednik Sud- benoga stola, predsjednik Banskoga stola (1748.). U zaključcima Hrvatskoga sabora se od 1744. spominje i kao vijećnik Ugarske dvorske kancelarije. Kao visoki dužno- snici Adam Daniel i Ivan često se spominju u *Annuama* Adama Baltazara Krčelića kojemu je Adam Daniel bio krsni kum¹⁶⁷. Ivan Rauch jedna je najmoćnijih ličnosti Banske Hrvatske sredinom 18. stoljeća, napose za bana Batthyányja, čije je imenova- nje svesrdno zagovarao. Čuvena je Krčelićeva fraza o „bogovima Hrvatske“ – Ivanu Rauchu, protonotaru Adamu Najšiću, blagajniku Ivanu Bužanu te Josipu Raffayu.¹⁶⁸ Na Hrvatskim saborima od 1743. do 1755. Ivan je u svim važnim izaslanstvima, bilo da je riječ o uručivanju svadbenoga dara kćeri Marije Terezije, pregovora s Turcima o razmjeni zarobljenika ili pak odlasku na Dvor kako bi se promicalo i branilo politi- ku hrvatskih staleža i redova. Potonje je posebice došlo do izražaja u listopadu 1747. kada je Ivan član delegacije koja ide u Beč kako bi se protivila izdvajanju preokup- skih i prekoslavskih krajeva iz Banske Hrvatske¹⁶⁹, potom u kolovozu 1748. kada se zaputio na Dvor kako bi se zauzeo za bana Batthyányja te u studenom iste godine kada ga Sabor šalje u Beč kako bi tamo konferirao s banom o hrvatskoj politici.¹⁷⁰ Zanimljivo je također da je kr. namjesnik Ljudevit Erdödy pisao podbanu Ivanu Rauchu 20. srpnja 1752. zbog pretjeranog progona vještica u Banskoj Hrvatskoj.¹⁷¹

Prema Krčelićevoj ocjeni Ivan je Rauch „sposoban i pronicav muž, gotovo rođen za državničke poslove“, „neobično rječit u govoru i pismu, povišeg stasa a isticao se načitanošću“ ali „nedostajao mu je onaj dio etike, kojim bi umio obuzdati svoj duh i sudržavati srdžbu“.¹⁷² Rauch je stvarao klijentelistički krug sebi odanih, a njegov utjecaj na bana izazivao je zazor. Nепrestance je dolazio u sukobe, bilo zbog imanja, politike ili osobnih pitanja. Sporio se tako između ostalih, s groficom Julija- nom Sermage, Ivanom Saićem, Ivanom Matačićem, grofom Josipom Draškovićem, ali i s vlastitim ocem.¹⁷³ Krčelić čak spominje da se pričalo kako ga je otac prokleo.

¹⁶⁵ HKK sv. 2, 37 i 64.

¹⁶⁶ HKK, sv. 2, 123 et passim.

¹⁶⁷ Adam Daniel bio je i kum Baltazarovoj sestri Julijani, a Ivan Rauch bratu Ignacu. Noršić, 268 i 270.

¹⁶⁸ Krčelić, 124. Raffay je bio sin Bužanove sestre i muž Najšićeve štićenice Ane Škrlec.

¹⁶⁹ U sličnom ga je već poslu u delegaciju odaslala i Kraljevska konferencija srpnja 1746. koja je princu Hildburghausenu iznijela svoja gravamina u vezi s Varaždinskim generalatom. HKK, sv. 4, 1992., 36.

¹⁷⁰ ZHS, sv. 6, 1966., 23, 118, 139, 253, 290-291.

¹⁷¹ Učinio je to na poticaj bana, koji je takvu uputu očito dobio u bečkom središtu. Neizdane isprave o progonu vještica u Hrvatskoj, Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva, 6, 1904., 238-239.

¹⁷² Isto, 268.

¹⁷³ Kopijariji parnica Matačić (zbog dobra Orosavlje), Drašković (zbog Šišljavića) i Saić (zbog Bistre i Jakovlja) u DAZG, OF Rauch, br. 11-14.

Njegov politički pad očito je velikim dijelom bio posljedica silovite i neobuzdane, konfliktne naravi pa se zamjerio utjecajcima, a previše vjerovao laskavcima. Ivan je ostao zapamćen kao bezobziran i okrutan podban, a njegovo postupanje u gušenju seljačkih nemira 1755. imalo je dalekosežne posljedice. Iako su ga njegovi pristaše na konferenciji u biskupovom dvoru prozvali ocem domovine i osloboditeljem, bezmjerno nasilje i pljačkanje čak i vlastelinstava nije se dalo sakriti.¹⁷⁴ O šteti koju je u Steničnjaku nanio ljudima grofa Josipa Draškovića te o ubojstvima, paležima i prodaji dviju žena Turcima raspravljalo se i na Hrvatskom saboru 1756.¹⁷⁵ Zbog izuzetno svirepoga postupanja vladarica je poslala komisiju na čelu s grofom Michaelom Althanom da istraži uzroke i predloži rješenja. Rad te komisije i stalni otpori hrvatskih staleža da se učvrsti autoritet bana i kraljice kao i da se uredi odnosi feudalaca i podanika urodili su 1756. odlučnim potezima Marije Terezije. Rezultat je uspostava novoga hrvatskog županijskog sustava temeljenog na ugarskom iz 1723. godine. Otad podban više nije bio zagrebački i križevački župan, a Rauch je lišen časti. Krčelićev opis tih zbivanja nije tako povoljan kako se negdje navodi. Dovoljno je navesti nadnaslove: „Pod podbanovim vodstvom provodi se pljačkanje nesretnika. Isto tako vrše se ubistva. Podban određuje krvnike“ ili pak „Podban pljačka koga hoće, a šteti one, kojima je naklon“.¹⁷⁶ Nadalje i Krčelić navodi da je Rauch pokuđen i da mu je oduzeto vršenje službe te da je morao platiti novčanu naknadu za plijen, kao i da je ugarski kancelar odbio Rauchu već obećan barunat jer „velikaški stalež nije takav, da se na nj uzdižu oni, koji su svrgnuti s neke časti, i to po kazni“.¹⁷⁷ Nasilno postupanje Ivana Raucha postalo je oglednim primjerom bahatoga ponašanja plemića i dužnosnika koje je komentiralo niz različitih autora. U postupcima Ivana Raucha Đ. Szabo je razaznao da se već pojavila „ona značajna crta Rauchovaca: nepravičnost i okrutnost“,¹⁷⁸ ali je njegovo postupanje osudio i velikaš Adam Oršić jer je „opljačkao kuće buntovnika i prisvojio sebi mnogo toga, osobito stoke“¹⁷⁹. Da izvještaji nisu bili pretjerani pokazuje i Ivanovo pismo u kojem nalaže da se svi koji bježe postrijeljaju, njihovu robu neka među sobom podijele i kao što pristoji tim životinjama (seljacima) ako ih nađu na okupu, neka ih zapale. Nije tako čudno da je ubrzo na jednom stablu visjelo po nekoliko seljaka.¹⁸⁰ Ipak, valja primijetiti kako je Rauchov politički pad također i posljedica napora bečkoga središta da tu priliku iskoristi kako bi obuzdalo otpor hrvatskih staleža centralizaciji.

Ivan je okrutnošću i bahatošću zapečatio svoj daljnji politički uspon te dobivanje barunata pa je taj naslov stekao njegov sin Pavao. Premda je u povijesti obitelji Pavao vrlo značajan, na političkom polju nije slijedio očeve stope te je pripadao sudionicima visoke politike, ali ne i njezinim oblikovateljima. U zaključcima Hrvatskoga sabora Pavao se tako spominje u vezi stjecanja barunata te sporovima s kmetovima u Šišljaviću.¹⁸¹ U tom pogledu donekle sličan mu je bio sin Daniel II. koji pripada

¹⁷⁴ I. Karaman, *Seljačke bune i terezijanska urbarijalna regulacija sredinom 18. stoljeća*, u: *Priredni život banske Hrvatske, 19-49*; Ljudevit Ivančan, *Buna varaždinskog generalata i pograničnih kmetova god. 1755.*, *Vjesnik Zemaljskog arkiva, 1902.*, 240-248.

¹⁷⁵ ZHS, sv. 7, 170-171.

¹⁷⁶ Krčelić, 177-178.

¹⁷⁷ Krčelić, 203.

¹⁷⁸ Gjuro Szabo, *Instalacija*, 9.

¹⁷⁹ Adam Oršić, 62.

¹⁸⁰ Igor Karaman, *Seljačke bune*, 41.

¹⁸¹ ZHS sv. 8, 1971., 168 i 235.

važnim velikašima, ali ne i kreatorima politike. Godine 1806. izabran je u izaslanstvo Sabora koje je išlo u Peštu pozdraviti bana.¹⁸² Daniel je prvi i jedini komornik među Rauchovima, a tu je prestižnu čast dobio 1819. godine. U Hrvatskom saboru se spominje kao komornik Njegova Veličanstva 1825. godine kada je bio član odbora zaduženog da formulira naputke za hrvatsku delegaciju na Ugarskom saboru.¹⁸³

U sljedećoj generaciji Rauchovi će već biti na razini protomoderne politike koja više nije ograničena samo na djelatnost u županijama i Saboru te će Levin Rauch postati perjanica Horvatsko–vugerske stranke osnovane 1841. godine. No valja upozoriti kako u vrijeme preporoda još nema modernih političkih stranki jer su posrijedi tabori istomišljenika bez čvrste stranačke organizacije i strukture. Organiziranje mađaronskog tabora započelo je zahtjevom za osnutkom Horvatsko–vugerskog kazina u kojem bi se članovima osim socijalizacije i čitanja raznovrsne periodike moglo ponuditi učenje mađarskoga. Kazino je stoga bio antipod ilirskoj čitaonici. Inicijator je bio nećak Janka Draškovića, Aleksandar Drašković, a molbu za osnutak su 6. veljače 1840. osim njega potpisali od velikaša i Dioniz Sermage, Antun Erdödy te Aleksandar i Levin Rauch.¹⁸⁴ Budući da od vladara nije stizalo dopuštenje, inicijatori su se obratili zagrebačkom magistratu koji je tražio da se izbaci učenje mađarskoga te da se djeluje samo na lokalnoj razini. Kazino je tako mogao biti zagrebački, a ne horvatsko–vugerski i *de facto* je počeo radom studenoga 1841. Iako u pravilima nije postojalo nikakvo staleško ograničenje, čak je dvije trećine od ukupno 125 članova u 1841. dolazilo iz redova plemstva od kojih opet dvije trećine iz njegova srednjeg sloja.¹⁸⁵ Elitniji socijalni sastav od ilirske čitaonice vidio se i po tome što je Kazino raspolagao restoranom. U Kazinu je u početku bilo i plemića sklonih ilircima, i po svemu sudeći fronte između iliraca i mađarona usprkos izgredima na županijskim restauracijama 1842. i 1843., sve do 1845. godine, nisu bile tako zaoštrene. Štoviše, tijekom 1844. došlo je izgleda i do pokušaja približavanja, a jedan od ključnih aktera je bio upravo Levin Rauch. D. Rakovcu je tako stigla informacija da je održan „sabor“ u Lužnici radi pomirenja te da Josipović i Jelačić nisu bili pozvani na sastanak.¹⁸⁶ Uvjet mađarona bio je da se Hrvatska nikada ne odvoji od Ugarske i da ilirci prestanu nositi crvenkape i surke, a uvjet narodnjaka bio je da se mađaroni zalažu za štokavštinu kao službeni jezik. Do sporazuma nije došlo iako se još početkom 1845. na njemu radilo na poticaj utjecajnih i visokopozicioniranih ličnosti, a očito je svemu tome bio sklon i sam kancelar Metternich.¹⁸⁷

¹⁸² HKK sv. 5, 1993., 109. I godine 1814. u izaslanstvu je koje svečano dočekuje bana prilikom dolaska u Zagreb. Isto, 283.

¹⁸³ ZHS sv. 11, 1976., 7.

¹⁸⁴ Za razliku od nekih drugih hrvatskih velikaša Aleksandar i Levin nisu bili članovi peštanskoga Kazina. Aleksandar se kasnije više ne spominje, ali se zato brat Đuro politički aktivira. Arijana Kolak Bošnjak, Horvatsko–vugerska stranka 1841.–1848. godine, doktorski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 2012., 52.

¹⁸⁵ Isto. HDA, RO Rudolfa Horvata, br. 3.2.5.4., k. 2.

¹⁸⁶ Dragutin Rakovac, Dnevnik, priredili E. Laszowski i V. Deželić, Zagreb, 1922. (p.o. iz Narodne starine), 36, nadnevak je 10. siječnja 1844.; Navodi kako su Levin Rauch i Rikard Jelačić 11. siječnja otišli u Požun, vjerojatno po instrukcije. Na drugom mjestu (33) piše kako Stjepan Jelačić kani pomiriti stranke u Hrvatskoj te (42) da su mađaroni spremni preimenovati Kazino u hrvatski.

¹⁸⁷ Barun F. Kulmer šalje siječnja 1845. Gaju instrukcije što da radi kako bi se ostvario dogovor: neka se odustane od surki, crvenkapa, ilirskoga imena kao političkoga, od *Branislava* i od napada na biskupa Schrotta. Gaj u tom smislu pregovara s Antunom Erdödyjem.

Levinovo izbjegavanje Josipovića pokazuje da, barem u početku, Josipovićeви radikalni stavovi nisu bili ni u vlastitom taboru uvijek dobrodošli. Također treba uzeti u obzir i da je između Raucha i Josipovića posrijedi razlika između jednog velikaša, koji je *ipso facto* član Sabora te sitnoga plemića koji u to tijelo može ući jedino ako ga njegova plemićka općina izabere za svojega predstavnika.

Levin Rauch jedan je od politički najaktivnijih mađarona, a od 1845. smatran je praktički njihovim vođom. Sudjeluje u svim važnim mađaronskim akcijama i organizacijama, od Kazina i same stranke do Zagrebačke županije te Hrvatskoga i Ugarskog sabora. Primjerice, vrlo je aktivan na Ugarskom saboru 1843.-44. na kojem je usvojen zahtjev da se u raspravama u Donjem domu govori samo mađarskim jezikom,¹⁸⁸ predloženo da Turopolje direktno bude zastupano na Ugarskom saboru, te osporavana zakonitost hrvatskih poklisara.

Posebno je burno bilo na županijskim restauracijama od 1842. do 1845. Nezadovoljni obnovom zagrebačkoga županijskog magistrata i nemirima na njoj 31. svibnja 1842.,¹⁸⁹ mađaroni su se lipnja 1842. žalili vladaru, Ugarskoj dvorskoj kancelariji i velikom županu pa je 25. srpnja iste godine imenovan kraljevski povjerenik za istragu, J. Šišković. On dugo ništa ne poduzima, a nakon što je dovršio istragu, njezini rezultati nisu bili objavljeni. Mađaroni nisu odustajali te su predmet stavili i na dnevni red Ugarskog sabora osporivši legitimitet zagrebačkog županijskog magistrata kao i izbor hrvatskih poklisara za Ugarski sabor. Potonje je pitanje bilo vezano uz zahtjev da se sitnom plemstvu dade pravo osobnoga zastupanja na Hrvatskom saboru po uzoru na Ugarski sabor čime bi si mađaroni osigurali saborsku većinu. Vladar je naposljetku 1845. odbacio taj prijedlog. Jedan od razloga tomu bilo je povezivanje Narodne stranke s konzervativnim ugarskim magnatima što je Dvoru bilo itekako po volji.¹⁹⁰

Godina 1843. obilježena je daljnjom oštrom politizacijom pa je tijekom restauracije Zagrebačke županije 9. prosinca 1843. došlo do teških fizičkih sukoba iliraca i mađarona. Premda je župan N. Zdenčaj pokušao spriječiti sukob i odgoditi restauraciju, naoružani turopoljski plemići nasrnuli su na svoje protivnike. U strahu od daljnjeg zaoštavanja konflikta cenzura je hrvatskim novinama zabranila da pišu o tom nemilom događaju,¹⁹¹ a vladar je imenovao J. Rudića za svojega povjerenika te tražio da se uspostavi red i prizna zakonitost restauracije iz 1842. dopustivši ujedno primjenu vojne sile u eventualnim budućim sukobima što će se 1845. pokazati kobnim. Mađaroni nisu bili zadovoljni povjerenikom te su se u veljači 1844. i službeno požalili vladaru. Rudić si je dao jako puno vremena pa je izvještaj vladaru podnio tek 1846. godine označivši kao pokretače sukoba naoružane turopoljske plemiće

¹⁸⁸ Hrvatski su poklisari na licu mjesta izjavili da moraju tražiti dodatne instrukcije te da će uputiti predstavku kralju, a napisana predstavka uručena je palatinu. HKK sv. 5, 1993., 381-383.

¹⁸⁹ *Ilirske Narodne novine* 1. i 4. VI. 1842.; *Agramer politische Zeitung* 4. i 8. VI. 1842.

¹⁹⁰ Nakon što je na saborskoj sjednici 25. IX. pročitana vladareva odluka od 14. IX. 1845., mađaroni napuštaju Sabor kao i svi zastupnici Zagrebačke županije. O Levinovu istupu na Saboru 1845. v. ZHS sv. 12, 1980., 193.

¹⁹¹ Takva je odluka posljedica političkog pritiska. Ugarsko namjesničko vijeće tražilo je ukor za zagrebačkog cenzora zbog pisanja i oglasa u Gajevim novinama 3.1.1843. HDA, Fond Josipović-Vojković, k. 40. Arnold Suppan, *Der Illyrismus zwischen Wien und Ofen-Pest. Die illyrischen Zeitungen im Spannungsfeld der Zensurpolitik (1835 bis 1845)*, u: Andreas Moritsch (ur.), *Der Austroslavismus. Ein verfrühtes Konzept zur politischen Neugestaltung Mitteleuropas*. Wien, Köln, Weimar 1996., 102-124. Isti, «Mjere cenzure protiv ilirskih listova Ljudevita Gaja», u: *Oblikovanje nacije u građanskoj Hrvatskoj /1835-1918./*, Zagreb, 1999., 82-83 et passim.

jer su ispalili prve hlice. U izvještaju je Levin Rauch apostrofirao jer je Turopoljcima davao oružje i prah.¹⁹² On je na to vrlo oštro odgovorio odbacujući sve optužbe. Njegova je izjava¹⁹³ pisana 16. kolovoza 1845., dakle nakon tragične restauracije 1845. tijekom koje su pale srpanjske žrtve. Usprkos svemu tome, ton Levinove deklaracije iz 1845. daleko je od pomiriteljskog, a krvoproliće na Markovu trgu uopće ne spominje! Premda se trsi dokazati da nije imao nikakva udjela u poticanju sukoba 1843. godine, njegov inače kičeni diskurs odaje neprijeporni animozitet prema političkim protivnicima jer postaje oštar i izuzetno subjektivan čim komentira politiku. Dovoljno je ukazati na fraze poput „seljačka kohorta“ ili „ilirski sektaši“. Cijeli tekst odiše velikaškom nadmenošću pa Rauch piše kako je nastupao u formaciji s ostalim plemićima jer su smatrali da, vide li ih protivnici kako prednjače mirno i opasani samo sabljama, neće ih pokušati napasti i tako će skupština biti održana u miru. Priznaje da je stupao među prvima, no to dolikuje njegovome velikaškom značaju. Na drugom mjestu o svojoj fizičkoj intervenciji prosinca 1843. kaže kako se plemiću to ne može uzeti kao manu osim ako se dopusti da se nekažnjeno napadaju vrlina i plemenština od „gnjusne ilirske kohorte“. Njegova subjektivnost kad piše o „ilirskoj kohorti“ je tim više očita prisjetimo li se da su mađaroni imali svoju vrlo brojnu kohortu od oko 700 pripadnika turopoljskoga seljačkog plemstva.¹⁹⁴ Iz Rauchovih riječi proizlazi i strah od ugroženosti staleškoga plemićkoga položaja pa ponavlja fraze o napadu na plemstvo (kao da među ilircima nema plemića). Raucha i njegove istomišljenike zabrinjavala je plemićko–građanska suradnja u redovima iliraca te potpora koju su uživali među nemalim dijelom svećenstva, čak i pripadnika katoličke hijerarhije, stoga se u deklaraciji vrlo oštro obrušio na zagrebačkog biskupa Haulika. Mađaronima je Haulik bio trn u oku zbog istupa na Ugarskom saboru, napose 18. travnja 1844. Međutim vladar je odbacio sve pritužbe protiv biskupa.¹⁹⁵

Kao što je poznato, vrhunac sukoba dogodio se tijekom restauracije Zagrebačke županije 1845. godine. S ciljem pripreme sazvana je županijska skupština na kojoj je zaključeno da se pri popisu plemića uzme izborni red iz 1835. Budući da su se mađaroni tome protivili, izabran je odbor za popis na čelu s biskupom Schrottom i uglavnom mađaronski orijentiranim pojedincima među kojima je bio i Levin. Usprkos prigovorima da su s popisa plemića izbačeni pristaše iliraca, restauraciji se pristupilo prema popisu koji je predočio odbor.

Nakon što je 29. srpnja proglašena pobjeda mađaronskoga kandidata Josipa Žuvića za prvoga podžupana, iz kuće mađarona Tadije Ferića odjeknuo je hitac.¹⁹⁶

¹⁹² Ilirci su pak smatrali braću Rauch odgovornima za smrt Đure Mrzljaka, Nugentova vrtlara iz Bosiljeva, koji je zadobio više rana (15 ili 18) zadanih sjekirama, sabljama i maljem! Verzije događaja se razlikuju, no da se razabralo kako je bio pogođen hicem (vjerojatno A. Kuševića), a potom su se u napadu na njega Kuševiću pridružili A. Erdödy i Levin (ponegdje se navode i braća Rauch). U dnevniku je D. Rakovac uz vijest o njegovom sprovodu zabilježio kako su ga „razciepali“ Rauch, Kušević, Kovačić i Ignjat Tučić. D. Rakovac, Dnevnik, 33, nadnevak 20. prosinca 1843.; Kušević je uspio dovesti 30 svjedoka koji su tvrdili da nije kriv za Mrzljakovu smrt. V. i Velimir Deželić, Plemenita općina Turopolje, knj. 1, 1910., 129-142.

¹⁹³ Objavljeno u ovome izdanju.

¹⁹⁴ U ostavštini Josipović-Vojković sačuvan je popis turopoljskog plemstva iz 1845. sa 769 imena. HDA, Josipović-Vojković, k. 36.

¹⁹⁵ O izgredima 9. siječnja 1843. te pritužbama turopoljskog plemstva na Haulika v. HDA, Josipović-Vojković, k. 46 i 48.

¹⁹⁶ U obitelji je tradirana verzija prema kojoj nije pucao Tadija nego njegova surpuga Amalija rođ. Zerpak, gorljiva mađaronka. Marta Fiolić, Nikola Seiwerth, Genealogija plemenite obitelji Ferić de Hudibitek, u tisku za *Pro tempore* 10-11, 2012.-13.

Budući da su ogorčeni ilirci nahrupili u tu kuću, ban Haller (ujedno i kraljevski povjerenik) zapovjedio je vojsci da isprazni trg i zabrani pristup njemu. Ilirac Mirko Bogović se u naguravanju sukobio s jednim časnikom zbog čega je vojni zapovjednik (a ne ban!) naredio paljbu. Budući da je vojska nemilice pucala usprkos bubnjanju da se paljba obustavi, na mjestu je poginulo trinaestero osoba, a 27 ih je ozlijeđeno. Više osoba umrlo je kasnije od posljedica ranjavanja. Među žrtvama su bili i vojnici te nedužni promatrači. Izbori nisu bili prekinuti i na njima su pobijedili mađaroni. Premda su ilirci bili ogorčeni ne samo na mađarone nego i na samoga bana, utvrđeno je da on nije odgovoran za krvoproliće. Veliku ulogu u svemu je odigrao nesporazum – naime, vojni zapovjednik dao je naredbu samo četi u kojoj je bio časnik s kojim se sukobio Bogović, a počeli su pucati svi, ne prestajući dok nisu ispalili svu municiju.¹⁹⁷

Krvavi sukob na Markovu trgu duboko je potresao ne samo Zagreb nego i širu javnost, a ogorčenje na bana Hallera, mađarone (poglavito turopoljsko plemstvo) i vojsku prelazilo je okvire preporoditeljskog tabora.¹⁹⁸ Desetero žrtava pokopano je u zajedničkoj grobnici na Jurjevskom groblju s prijetećim natpisom na lijesu „Hodie mihi, cras tibi“ («Danas meni, sutra tebi»), a 1855. izrađen je i monumentalni spomenik s likom lava. Srpanjske su žrtve postale prvim modernim nacionalnim martirima u Hrvatskoj, a obljetnice događaja bit će prilikama za političke manifestacije. Za razliku od 1843. novine su ovom prilikom iscrpno izvještavale o krvoproliću.¹⁹⁹ Biskup Haulik je nastojao smiriti situaciju a prosinca 1846. usprotivio se i inicijativi skupljanja doprinosa za spomenik srpanjskim žrtvama kako se ne bi opet uznemirili duhovi.

Godina 1845. pokazala se prijelomnom u odnosima između dva tabora. Ako su dotad postojale bar neke naznake da bi moglo doći do približavanja, ono više nije bilo moguće. Krvava restauracija, suradnja iliraca s ugarskim konzervativcima te vladarevo odbijanje da sitno plemstvo osobno sudjeluje na Hrvatskome saboru uvjerali su mađarone da neće dobiti značajniju podršku bečkog središta te su ih potpuno okrenuli Ugarskoj i političkoj radikalizaciji. Ona je prepoznatljiva u odlukama i postupcima Zagrebačke županije koja je bila u njihovim rukama. Već 5. kolovoza županija je zahtijevala da plemstvo dolazi u uobičajenom ugarsko-hrvatskome ruhu (mislilo se na atilu), zabranila je novi pravopis te odlučila zatražiti da se u Hrvatskoj uvede učenje mađarskoga. Svojim predstavnicima za Sabor naložila je da se opiru odcjepljenju od Ugarske i stvaranju samostalne hrvatske vlade. Štoviše, županija je krenula oštrim pa i nelegitimnim smjerom marginalizacije Hrvatskog sabora. Proglasila je sama zaključke Ugarskoga sabora te se direktno obraćala za potporu ugarskim županijama, odustavši na kraju i od toga da šalje svoje predstavnike na Hrvatski sabor.²⁰⁰ Naposljedku u rujnu 1847. proglasila je mađarski službenim na svojem teritoriju, a u studenome iste godine Ugarskom saboru požalila se protiv odluke Hrvatskoga sabora o službenosti hrvatskoga jezika. Na Ugarskom saboru Josipović je zatražio osnivanje odbora za „hrvatske smutnje“. Premda je to tijelo i osnovano, a na čelu mu je bio L. Kossuth, nije uspjelo dovršiti svoju zadaću.

¹⁹⁷ Ferdo Šišić, Pregled povijesti hrvatskog naroda, Zagreb, 1962., 412-414; J. Šidak, „Srpanjske žrtve“, Enciklopedija Jugoslavije, sv. VIII., 1971.

¹⁹⁸ Prvo dobrotvorno društvo, koje je u Zagrebu osnovao J. Epstein, potaknuto je upravo srpanjskim žrtvama.

¹⁹⁹ *Agramer politische Zeitung*, 30.VII., 2., 6., 16. i 20. VIII. 1845.

²⁰⁰ Arijana Kolak Bošnjak, Horvatsko-vugerska stranka, 149-150.

Važno je istaknuti da mađaronski tabor nije gotovo ni pokušavao ilirskome parirati agitacijom: pjesmama, simbolima, novinama pa čak niti ostalim oblicima stampata poput letaka. Nisu preporoditeljima bili dorasli niti organizacijom raznoraznih priredaba, poput plesova ili kazališnih predstava (poput Kukuljevićeva *Jurana i Sofije*). Dok je napose civilna Hrvatska bila 1830-ih i 1840-ih preplavljena preporoditeljskim političkim i književnim djelima, novinama, simbolima, budnicama, davorijama i karikaturama, mađaronski tabor bio je bitno tiši i nije pokušavao mobilizirati širu javnost za svoje ciljeve što je vrlo vjerojatno posljedica njegova pretežito plemićkoga sastava. Značilo je to da se računalo na podršku važnih dužnosnika te ugarskoga reformnog plemstva, ali ne i na, makar i skućenu, javnost. Ilirski simboli, zvijezda Danica i polumjesec, koristili su se na predmetima svakodnevice poput čaša, torbi, ukosnica i pribadača šaljući vizualnim putem jasnu poruku kako muškarcima tako i ženama, dok je mađaronski tabor bio vizualno neprepoznatljiv. Ilirci i ilirkinje ponosno su u javnosti paradirali odjeveni u surke, crvenkape pa neki čak i opanke, a mađaronima je preostajalo tek da pokušaju političkim putem pokušati tome stati na kraj. Preporoditelji su također upotrijebili i moć karikature, pa se prvom modernom karikaturom smatra ona u kojoj pas (ban Haller), kojeg na uzici drži jelen s glavom čovjeka (Kossuth), ljulja u kolijevci nakazno dijete s repom gmaza (mađarona)²⁰¹. Zanimljivo je da se historiografija zapravo nije pozabavila pitanjem jesu li mađaroni krivo procijenili metode borbe smatrajući da je dovoljno održavati važne političke veze u Hrvatskoj i izvan nje i mobilizirati isključivo one koji sudjeluju u restauracijama županija. Možda je dakle jedan od razloga toj defanzivnosti mađarona njihovo mahom plemićko podrijetlo. Dakako, i među preporoditeljima bilo je plemića, no važnu riječ vodilo je građanstvo. Možda su velikaši poput Levina Raucha vjerovali da će se stvari odlučiti u odabranome elitnom krugu, a ne i u javnosti čiju podršku očito nisu tražili.

Ukratko, u početku Aleksandar i Levin a potom Đuro i Levin odupirali su se preporoditeljskim nastojanjima održavajući tijesnu vezu s Ugarskom te podržavajući „horvatski“, tj. kajkavski nasuprot „ilirskom“, tj. štokavskom. Djelatnost preporoditelja vidjeli su kao panslavensku smutnju i kao spletku bečkoga središta protiv Ugarske. Znakovito je da u svojim memoarima Levinov sin Pavao izuzetno tendenciozno prikazuje ilirski pokret kao djelo ruske propagande koju je omogućila kratkovidnost Beča, koji nije shvatio što se pod ilirskim imenom stvarno krije. Pavao je povukao uzročno–posljedičnu vertikalnu od ilirskoga pokreta do Prvoga svjetskog rata²⁰². Vjerojatno je takvu interpretaciju ilirizma čuo u roditeljskoj kući.

Godine 1848. braći Rauch došla su teška vremena, a Levin je došao i u sukob s kmetovima. Kao mađaroni nisu bili politički podobni jer je Bansko vijeće, privremena hrvatska vlada koju je u odsutnosti bana vodio banski namjesnik Mirko Lentulaj, oštro i odlučno postupalo protiv svih za koje se sumnjalo da bi mogli biti na strani Mađara. Tako je na Lentulajevu inicijativu i uz Jelačićevo odobrenje izdana naredba o pokretanju istraga i podastiranju dokaza sudovima protiv svih koji

²⁰¹ U detaljnoj novoj interpretaciji te karikature F. Dulibić ističe kako je ban predstavljen likom psa a ne lisice, kako se ponekad navodilo. Jasno je, naime, da jelen drži bana na uzici, a ovaj gleda pokornim, snishodljivim pogledom nimalo nalik lisičjem. Dijete–gmaz ima lice odrasla muškarca s brkovima pa je Dulibić sklon u njemu vidjeti mali portret turopoljskog kneza Josipovića. Dataciju pomiče u razdoblje nakon 1846. godine jer se u pozadini vidi Lančani most u Pešti, a smatra da Havličekovo autorstvo nije dokazano te da je grafika vjerojatno otisnuta u Beču. Frano Dulibić, *Karikatura u Hrvatskoj do 1940. godine*, Zagreb, 2010., 86-91.

²⁰² Memoari bana Pavla Raucha, 13-14.

su izdali domovinu. U pregnantnoj situaciji 1848. u Banskoj Hrvatskoj postojao je veliki strah od djelovanja mađarona i njihovih simpatizera. Zato je izdana navedena naredba i imenovani su banski povjerenici za pojedina područja koji su trebali voditi brigu o svemu što se na njihovom teritoriju događa. Posebno se pazilo na prougarski nastrojene plemiće pa su se i neki velikaši našli u nezavidnom položaju, poput Đure i Levina Raucha, Dragutina Jelačića, P. Pejačevića i Dioniza Sermagea. Kao što je navedeno, Đuro i Levin su napustili Hrvatsku otišavši prvo u Graz, a potom u štajerske Brežice gdje je njima bliska obitelj Krčelić imala posjed. Napuštajući Hrvatsku, nisu mislili da će ta situacija dulje potrajati. Našavši se izvan domovine i odsječeni od nadzora i upravljanja svojim imanjima, obratili su se banu Jelačiću u svibnju 1849. preko odvjetnika Franje Kelemena. Istaknuli su da se nisu ni na koji način ogriješili o domovinu, što se može utvrditi službenom istragom, ukazavši na svoj težak položaj u tuđini. Ban je predmet prosljedio Banskom vijeću koje nije odobrilo povratak upozorivši bana da je upravo on izdao naredbu o pokretanju istraga protiv izdajica domovine. Ipak, Vijeće je moralo priznati da nijedna oblast još ništa nije poduzela da podastre konkretne dokaze te je uputilo gradovima i županijama strogu naredbu da to učine. Kako se ni nakon toga neke oblasti nisu latile posla, Levin i Đuro obratili su se banu ponovo u srpnju, ali odvojenim dopisima jer je Đuro bio u povoljnijem položaju nakon što mu je Varaždinska županija dopustila povratak na Martijanec pa je od bana tražio dopuštenje da posjeti bolesnu majku u Zagrebu. Levin se još uvijek nije smio vratiti pa se u svojem novom dopisu poslužio i racionalnim argumentima, ali i patetičnim diskursom apelirajući na „hervatsko dakle pravednost ljubeće sardce Visokog banskog Veća“. U konceptu odgovora Vijeće je 19. srpnja zaključilo kako oblastima valja narediti da u kratkom roku provedu istrage bez čega se nekome ne može zabranjivati povratak. Uputilo je dopis Zagrebačkoj županiji da Rauchu dopusti povratak, ali uz uvjet da potpiše revers.²⁰³ Braći Rauch nije bilo lako jer su imanja prepuštena upraviteljima i to u razdoblju kad je ukinut feudalni sustav. To je značilo da je na njihovim imanjima vladao kaos i da seljaci nisu htjeli davati i ona davanja koja nisu bila ukinuta. Levin je kao jedan od razloga što se nije vratio naveo „nahustanja“ bivših podložnika. Međutim, kako se smirila politička situacija tako su se i braća Rauch mogla vratiti u Hrvatsku. Već je napomenuto da Rauchovi nisu jedini koji su okarakterizirani kao politički protivnici. Izvjesnih problema imali su Dragutin (Karl) Jelačić kojeg se nije htjelo usuprot mišljenju samog bana primiti u Unutrašnji odjel Banskog vijeća,²⁰⁴ Dioniz Sermage koji je očito potpisao revers i obvezao se da neće napuštati Hrvatsku pa je morao tražiti posebnu dozvolu da ode u Beč srediti obiteljske poslove,²⁰⁵ te Pejačević koji je izbjegao zatvor zahvaljujući Mojsiju Georgijeviću²⁰⁶.

Vjerojatno poučeni gorkim iskustvom 1848.-49., a i zbog tog što nisu odobravali neoapsolutistički režim bečkoga središta, braća Rauch nisu bili politički aktivni sve do obnove ustavnosti i otvaranja Sabora 1861. jer na Bansku konferenciju sazvanu prije Sabora nisu bili pozvani. Dakako, podupiru unioniste (Narodno-ustavnu stranku) s time što Đuro više nije bio tako politički eksponiran. Doduše, sudjelovao

²⁰³ Oba dokumenta objavljena su u ovom izdanju. V. i HDA, Banska pisma, 200 i 262/1849, k. 153.

²⁰⁴ HDA, BV, UO N 4784/984.

²⁰⁵ HDA, BV, UO N 4858/998. Sermage se obratio direktno banu pismom na njemačkome 8. svibnja 1849.

²⁰⁶ HDA, BV, UO N 10098/2068, dnevnik Mojsija Georgijevića, 59-60.

je na Hrvatskome saboru 1861., 1865.-67. te 1868.-71. kao virilist, ali nije aktivno nastupao. Zanimljivo je da na Saboru nije uvijek identično glasao kao njegov brat Levin. Dakako, poput Levina istupio je 1861. iz Sabora s ostalim unionistima, no Đuro je 18. prosinca 1866. glasao za ustrajanje na članku XLII. Sabora 1861. godine²⁰⁷ koji je bio rezultat narodnjačke većine i postavljao je vrlo važne uvjete za obnovu realne unije s Ugarskom. Također, za razliku od Levina, nije istupio s unionistima iz Sabora 10. ožujka 1866., ali je 18. prosinca 1866. glasao za to da se Hrvatska odazove i bude zastupljena na Ugarskom saboru.

Zanimljivo je da Levin nije sudjelovao na Saboru 1861. kao virilist, nego kao izabrani zastupnik kotara Stubica. Kao unionist istupa 15. srpnja 1861. iz Sabora. U sljedećoj saborskoj periodu 1865.-67. virilni je član. Zajedno s bratom Đurom uzdržao se od glasanja 27.-28. siječnja 1866. o prijedlogu adrese većine Odbora, a 15. veljače 1866. glasao je za dopunu adrese kako ju je predložio Matija Mrazović. Levin je 9. ožujka 1866. glasao protiv nove adrese, a 10. ožujka zajedno s ostalim najupornijim unionistima istupio je iz Sabora. Levin je 27. lipnja 1867. postao banskim namjesnikom te se svim silama potrudio da se Hrvatsko-ugarska nagodba prihvati u Hrvatskom saboru. Sabor se sastao 8. siječnja 1868., ali na temelju nametnutoga izbornog reda koji je znatno povisio udio virilnih nauštrb izabranih zastupnika. Budući da Sabor nije izglasao izborni red, koji je očito bio namijenjen stvaranju takve strukture saborskih članova koja će omogućiti prihvaćanje Nagodbe, četrnaest zastupnika Narodne stranke demonstrativno je već 15. siječnja istupilo iz Sabora. Za svoju ključnu ulogu u utemeljenju subdualističkog sustava u Hrvatskoj Levin je 8. prosinca 1868. nagrađen banskom titulom, a svečana instalacija održana je 9. rujna 1869. godine. O instalaciji će biti riječ u zasebnom poglavlju; na ovome mjestu valja upozoriti na neke njezine političke elemente. Ne slučajno, Levina je u bansku čast uveo senjsko-modruški biskup Vjenceslav Soić, jedini hrvatski biskup nazočan na krunidbi Franje Josipa I. za ugarsko-hrvatskoga kralja. Nadalje, Rauchova banska zastava nije bila u bojama trobojnice. Bansko žezlo imalo je natpis na tjemenu glavice na mađarskom „mučenici Sigeta 1566.“ te figuralni prikaz zakletve prijete juriša iz Sigeta, a na dršku prikaz bitke s Turcima. Ključni banski simboli, zastava i žezlo, demonstrirali su prougarsku orijentaciju, a ne hrvatsku autonomiju. Vrhunac Levinova političkog uspona je osim same instalacije predstavljao i posjet vladajućeg para Zagrebu 8.-11. ožujka 1869. U nizu događaja prilikom toga posjeta u prvome planu, odmah uz Franju Josipa I. i Elizabetu, vidimo i Levina.²⁰⁸ Nije bilo dvojbe kako je posjet uslijedio nakon sklapanja Hrvatsko-ugarske nagodbe te je trebao učvrstiti dualizam u Hrvatskoj. U prigodnoj spomen-diplomi za svečani doček prikazani su u sredini u kartušama Franjo Josip I. i Elizabeta, iznad njih u kartuši Rudolf, iznad toga dvoglavi orao s krunom. Sa svake strane vladarskoga para su Levin Rauch i Julije Andrássy. Levin je u magnatskoj gali, ispod njega grb je Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, a iznad zastava s natpisom „Živila domovina“. Ispod Andrássyja je ugarski grb, a iznad zastava s natpisom „Éljen“; iznad svega u sredini natpis „viribus unitis“, ispod svega dolje „živio, vivat, eljen“.²⁰⁹ Posrijedi je vrlo jasna vizualna poruka o državno-pravnim odnosima.

²⁰⁷ Agneza Szabo, Središnje institucije Hrvatske u Zagrebu 1860.-1873., sv. 1, Zagreb, 1988., 59.

²⁰⁸ Vladar u Streljani puca iz puške, kraj njega je Levin; Vladarski par prima deputaciju Zagreba u Banskim dvorima, ispod prijestolja na podestu prvi stoji Levin. MGZ Arhivalije, A 869-I/I i MGZ 2025

²⁰⁹ MGZ 4658.

Levinovo banovanje u hrvatskoj je historiografiji uglavnom nepovoljno ocijenjeno zbog toga što je ban bio politički eksponent ugarske vlade čiji je zadatak bio pacificirati Hrvatsku. Pritom nije birao sredstva i njegov je režim imao represivan značaj što se najbolje ogledalo u odnosu prema oporbi, tisku i izborima. Ne želeći ulaziti u detaljni prikaz Levinova banovanja, istaknut ću samo ključne elemente. Neprijeporno je da je Levin zavladao u Hrvatskoj čvrstom rukom, još u kolovozu 1867. zabranjen je oporbeni *Pozor*, a J. Andrassy odobrio je Rauchu ukupno 10.000 forinti za pokretanje vladinog lista (to će biti *Hrvatske novine* 1867.-68.).²¹⁰ Rauch je također podupro izlazak pravaških novina *Zvekan*, kao oporbenih narodnjacima.²¹¹ Progon oporbe, izborna geometrija, pritisak na državne namještenike da glasuju za režimsku stranku, raspuštanje karlovačkoga zastupstva, otpuštanje nepoćudnih intelektualaca (poput profesora zagrebačke gimnazije i istaknutoga filologa Vatroslava Jagića) samo su neki od Levinovih represivnih poteza. Nije stoga čudno što je bio metom izrugivanja. Najpopularnije i za širenje u ruralnim sredinama pogodne bile su pjesme rugalice anonimnih autora. Kako bi se izbjegao politički progon, one se u pravilu nisu dale tiskati, nego su cirkulirale u rukopisu.²¹²

Postoji tendencija da se Levina Raucha prikaže kao bana koji je maltene usuprot mađarskoj vladi postigao razvojačenje Krajine. Te su se tvrdnje pojavile u Rauchovima sklonih autora²¹³, pojavljuju se i u memoarima njegovog sina Pavla. Međutim, M. Valentić pokazuje kako je pad Raucha, tj. promjene u Zemaljskoj vladi zahtijevao A. von Mollinary u nizu dopisa Dvoru i Ministarstvu rata smatrajući da se tako lakše može skršiti krajiški pokret i stvoriti uvjete za provođenje djelomičnog razvojačenja nakon završetka Francusko-pruskoga rata. Mollinary vješto koristi optužbe protiv Raucha zbog Lonjskoga polja pa u povjerljivom pismu Ministarstvu rata od 3. siječnja 1871. piše: „Ma kakav god završetak bude taj proces imao, njegov će kraj dovesti političko raspoloženje i u Vojnoj krajini u takvu novu fazu u kojoj će biti moguće ukloniti bitne teškoće koje nastupaju protiv ukidanja vojničkog sistema u Krajini. On će zemlju uopće donijeti normalne prilike i osigurati je, ubuduće na osnovi Hrvatsko-ugarske nagodbe iz godine 1868.“ Točno na dan Rauchove ostavke nastavljeni su pregovori Austrije i Ugarske o demilitarizaciji Krajine.²¹⁴

Međutim, nije sve tijekom Levinova banovanja bilo loše. Na banovu inicijativu ugarska vlada raspravlja o osnutku hrvatsko-slavonskih odjela u sklopu zajedničkih ugarsko-hrvatskih ministarstava u Pešti, a 5. veljače 1870. ista je vlada zaključila

²¹⁰ Ž. Holjevac, 346-352.

²¹¹ Zbog podupiranja pravaškoga tiska slovenski političar Ferdo Kočvar-Žavčanin, koji je neko vrijeme živio u Hrvatskoj, optužio je Raucha da je Rakovički ustanak posljedica njegova banovanja. Marko Zajc, Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje. Slovensko-hrvatska granica u XIX. i početkom XX. stoljeća, Zagreb, 2008., 196.

²¹² Primjerice, u ostavštini granešinskoga župnika Viktora Bučara njegov je brat Franjo našao i jednu rugalicu o Rauchovu saboru 1868. S. Lajlak, Rugalice banu Levinu Rauchu, ZG 2007., 398-404.

²¹³ Nikola Urica, Ban Levin barun Rauch od Nyéka u pravom svjetlu, Zagreb, 1905., 17. Urica tvrdi da je Levin ishodio kraljev manifest o razvojačenju Krajine a da to nije znao ni Andrassy koji je poslije izjavio „Čovjek, koji može izhoditi previšnju rješidbu preko glave ugarskog ministarstva, nesmije ostati dalje – hrvatskim banom“. Kasnije se Rauch protivio volji ugarske vlade da se dohodak od prodanih 30.000 jutara krajiških šuma upotrijebi u bilo koju drugu svrhu osim krajiških potreba, to je izabrao usprkos ugarskoj vladi i generalu A. von Mollinaryju.

²¹⁴ M. Valentić, Vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s Hrvatskom (1849-1881), Zagreb, 1981., 215.

kako se naredbe hrvatsko–slavonskoga ministra u Pešti hrvatskim oblastima moraju izdavati na hrvatskom, a mađarski može služiti samo u svrhu uvida ugarskih ministara u autentičnost teksta.²¹⁵ Zasad nema dokaza ni da je Rauch pokrenuo postupak da se zakoni koji se odnose na hrvatsku autonomiju podnose vladaru s mišljenjem ugarske vlade. Naime, početkom veljače 1870. vladar je ugarskoj vladi vratio zakonske prijedloge Hrvatskoga sabora tražeći od nje da da svoje mišljenje, a ne samo suglasnost s ocjenom hrvatsko–slavonskoga ministra u Pešti o njihovoj usklađenosti s ustavnim normama. M. Gross smatra da je to vladaru sugerirao Rauch kako bi smanjio utjecaj ministra Bedekovića s kojim neki unionisti nisu bili zadovoljni smatrajući da je postao preutjecajan, gotovo ministar s portfeljom. No, Željko Holjevac, koji se u novije vrijeme pozabavio hrvatsko–mađarskim odnosima, nije za to našao potvrdu.

Ban je sve teže kontrolirao situaciju u Hrvatskoj. Narodna stranka i dalje je vodila čvrstu politiku nepriznavanja Nagodbe, a general Mollinary smatrao je Raucha zaprekom procesu razvojačenja. I u samom taboru unionista dolazilo je do nesuglasica, a dio onih umjerenih oko Ladislava Pejačevića pokrenuo je 1870. glasilo *Sloga* zalažući se za kompromis i sporazum s narodnjacima. Stoga je afera s Lonjskim poljem o kojoj je siječnja 1870. pisao narodnjački *Zatočnik* (ali i bečki *Die Zukunft* i praški *Politik*) bila samo povodom, ali ne i uzrokom Levinova pada. Ban je postao potrošen političar kako za ugarsku vladu tako i za Dvor i vojne krugove. Levinovo banovanje završilo je 26. siječnja 1871., a izbori za Sabor 1871. donijeli su veliku pobjedu narodnjaka i otvorili put njihovome kasnijem sporazumu s ugarskom vladom, rezultat kojeg je ulazak većine unionista u Narodnu stranku, revizija Nagodbe i dolazak Ivana Mažuranića na bansku stolicu u rujnu 1873. Premda je politički pad bio težak udarac za Levina i njegovu obitelj, Levin je tijekom 1870-ih godina i dalje gajio političke ambicije i sudjelovao u pokušajima jačanja unionističkoga tabora. O njegovoj političkoj aktivnosti u okviru Narodne ustavne (unionističke) stranke svjedoče sačuvana pisma iz 1872.-3. godine upućena Juliju Jelačiću²¹⁶, kao i Jelačićeva korespondencija s nizom istaknutih političara, poput braće Khuen – Héderváry, Mirka Bogovića, L. Pejačevića, A. Kuševića, A. Vakanovića, M. Lónyayja i drugih²¹⁷. Navedena građa pokazuje mobilizaciju unionista nakon neočekivano brzoga raspusta Sabora te uoči izbora 1872., poglavito napore na osnutku glasila, ali i njihovu podvojenost jer je dio bio sklon kompromisu (L. Pejačević), a dio se tijekom predizborne kampanje držao nedovoljno odlučno ili čak prijetvornički. Levinova su nadanja tada velika jer je banski namjesnik A. Vakanović njegov čovjek pa vjeruje kako će se moći čak vratiti na bansku stolicu. Vakanović i Rauch pokušavaju diskreditirati narodnjake lažnim dokumentima koji trebaju dokazati njihovu navodnu veleizdajničku povezanost s Rusijom, Srbijom i Crnom Gorom.

Premda nigdje nije naveden kao suradnik ili vlasnik,²¹⁸ Levin je za unionističko glasilo *Narod* dao 5.000 forinti (koje sigurno nisu bile njegove vlastite)²¹⁹. Također

²¹⁵ Ž. Holjevac, 431, 443.

²¹⁶ DAZG, OF Jelačić, br. 415. Sačuvano je ukupno 13 pisama i 1 telegram. Budući da su često izmjenjivane povjerljive političke obavijesti, rabio se šifrirani kod. Dio pisama Levina Raucha M. Bogoviću čuva se u Bogovićevoj ostavštini u HAZU (XV-3 34a), a na temelju njih Bogović je izvještavao Lónyayja. Holjevac, 493.

²¹⁷ Isto, br. 404-424.

²¹⁸ V. popis kod A. Szabo, Središnje institucije, sv. 1, 117-118.

²¹⁹ Ladislav Pejačević je javio iz Pešte 27. I. 1872. da je ministar predsjednik odobrio za njihovo (tj. unionističko) stranačko glasilo 5.000 forinti. Narod je pokrenut 1. veljače 1872. DAZG, OF Jelačić, br. 413.

valja spomenuti da je Levinov zet Julije Jelačić bio vlasnik lista *Die Drau*.²²⁰ Novac za unionistička glasila dolazio je iz Pešte pa je primjerice 1. kolovoza 1872. M. Lónyay naglasio kako ne može odrediti kako će subvencija za *Die Drau* i *Narod* biti isplaćena, a da je suma od 18.000-20.000 forinti godišnje tako velika da ne zna kako da ju namakne, pa je tražio detaljnije podatke. Pokrenuta je i akcija prikupljanja dobrovoljnih prinosa za glasilo.²²¹

Izgleda da su u jesen 1873. postojali planovi da to glasilo, čiji su vlasnik bili Stjepan Erdödy i družba, preuzmu Stjepan Vučetić, Hrvojić i Đuro Stjepan Deželić te da opstane kao unionistička novina. Međutim, *Narod* je bio u financijskim teškoćama i, premda krug tvrdokornih unionista poput Stjepana Vučetića nije želio odustatati od njega, dana 16. prosinca 1873. sam Rauch mu je to priopćio (očito dobivši poticaj iz Pešte), a Vučetiću je već sljedećega dana stiglo pismo ugarskoga premijera M. Lónyayja. Na sastanku kod Levina Raucha također je konstatirano da ne samo da unionističko glasilo neće više izlaziti nego i da se unionisti trebaju odreći svake političke akcije izvan Sabora.²²² Dakle, Pešta je jasno poručila da se oslanja na Narodnu stranku u koju je ušao velik dio unionista odričući se trenutno (barem u javnoj političkoj areni) usluga tvrdokornih unionista koji su ostali izvan nje. Imenovanje Mažuranića banom zapečatilo je te planove i omogućilo bitan korak u modernizacijskom procesu. Zanimljivo je da je između Mažuranića i Raucha postojalo izvjesno poštovanje²²³ koje se nastavilo i između njihovih sinova Geze i Vladimira²²⁴. Ipak, Levina je trajno pratila stigma nagodbenoga bana, mađarskog eksponenta i afera Lonjsko polje. Kasnije je bezuspješno pokušao oprati ljagu sa sebe.²²⁵

Levinove političke ambicije baštinio je njegov mlađi sin Pavao. Nakon očeve smrti 1890. zajedno s bratom Gezom postao je virilistom Hrvatskoga sabora, međutim u njemu nije isprva aktivno sudjelovao vjerojatno iz privatnih razloga, kao mlađi obiteljski čovjek. Njegovi javni politički istupi počeli su 1895. kada je u raspravi o proračunu na saborskoj sjednici 19. studenoga kritizirao Zemaljsku vladu prihva-

²²⁰ DAZG, OF Jelačić, ad 398; potvrda od 18. XI. 1873. osječkoga poreznog ureda na 608 for. 70 novčića koje je uplatio Julije Jelačić, vlasnik časopisa *Drau* kao uvrstbinske pristojbe; A. Vakanović potvrđuje da je Julije Jelačić položio račun za 13.950 forinti za političke svrhe 22. VII. 1872. Jasno je iz prethodnih dokumenata u ovom tekstu, a i iz Jelačićeve financijske situacije da novac nije bio njegov.

²²¹ DAZG, OF Jelačić, 421-423a. Na popisu prinosa za novine hrvatske i njemačke Narodno-ustavne stranke su: Ladislav i Petar Pejačević, Stjepan Erdödy, Josip Mihalovics, A. Vakanović, J. Jelačić, K. Mikšić, F. Inkey (s čak 1000 forinti), Imbro Josipović, Krcivoj, N. Crnković, Vilim Hatz, Prister (500 for.), I. Nep. Dolovčak te opet Josipović, Mihalović, L. Pejačević, Inkey, Emanuel Prister (200 for.).

²²² Dnevnik Stjepana Vučetića, nadnevci 14. IX., 7. X., 22. XI., 1. XII., 16.-22. XII. 1873.

²²³ NSK R 5844b, Levin Rauch u pismu Ivanu Mažuraniću (Lipik, 10. kolovoza 1874.) moli u ime Zlatarovića da se od vladara traži oprost polaganja računa paušalnih novaca od 1867. – 1868. Riječ je vjerojatno o računima paušala od 2,2 milijuna forinti Nagodbom predviđenih za hrvatske autonomne poslove.

²²⁴ NSK R 6965b Pet pisama Geze Raucha Vladimiru Mažuraniću. Prigodom Mažuranićeve smrti Geza je u izrazu sućuti Vladimiru napisao da se boji svom bolesnom ocu kazati da je Mažuranić umro. Tijekom 1908. Geza je dvaput molio Vladimira za usluge u pojedinim sudskim predmetima, a 18. VII. 1910. čestitao mu je na komturskom redu Franje Josipa I.

²²⁵ Za bana Pejačevića je 7. I. 1883. postignuta nagodba s oštećenima iz bečkoga dijela konzorcija za isušivanje Lonjskog polja koji su zagrebačkim inicijatorima, među kojima je bio i Đuro Rauch, bili unaprijed isplatili 50.000 guldena.

čajući doduše proračun za temelj specijalne debate, ali s time da se stavka „svietli ban“ briše i upotrijebi za nastradale u Posavini. Sebe je politički definirao kao starounionista ili, po novom u frazi Crnkovićevoj, „nagodbenjak-unionista“ (Naime, Crnković je 18. studenoga 1895. u Saboru također kritizirao Khuena.). Pavlu je osobito bilo stalo do unaprijeđenja gospodarstva, zamjerio je vladi što se ne trudi oko toga i što nema resorni odjel. Smatrao je kako se s nepravom tvrdi da je seljak lijen i primitivan, naprotiv, seljaci hoće raditi, spremni su za „help your self“ (zanimljivo je korištenje engleskoga izraza). Kao primjer vladinih loših poteza naveo je kako se konji za rasplod namjesto u Varaždin šalju u nezdravo Galdovo, a na sjednici 5. prosinca tome je dodao i interpelaciju o vinovoj lozi.²²⁶ Vrlo zapažen govor oporbenoga značaja održao je u Saboru 9. prosinca 1896. Istaknuo je da ne može votirati banu ni novčića jer je doveo domovinu u opasno stanje, uprava je loša, odnos prema tisku strog pa se konfiscira sve što banu ne odgovara, a to se dogodilo i s njegovim člankom „Mein Schlusswort zu landwirtschaftlichen Fragen“.²²⁷ Predsjedavajući ga je spriječio da citira iz navedenog članka na što se pobunila saborska ljevica. Potegao je i pitanje arhivske građe iz 1885. koja se već 11 godina ne traži, a sav odium u tom pitanju pada na mađarsku vladu, a ne na bana i njegovu stranku koji su stvarni krivci. Optužio je Khuena da narod propada, da je preskupo plaćeno dobro Božjakovina te da je upitna nabava akcija Zemaljske hipotekarne banke jer je nezakonito ulagati državni novac u akcije, a k tome se čini da je banka akcije kupovala jeftinije nego ih je vlada platila. U žaru nastupa prisposobio je Khuena jednom talijanskom pronevjeritelju i odbio je prijedlog proračuna u trećemu čitanju.²²⁸ Zbog te uvrede govorilo se čak i o dvoboju, no teško da je točna Rauchova verzija kako je Khuen zatražio dvoboj pod pritiskom Rudolfa grofa Erdödyja kojeg je Pavlu poslao kao svjedoka zajedno s Imbrom pl. Josipovićem. U Rauchovo ime pregovore je vodio njegov šurjak Julije Jelačić koji mu je preporučio da u Saboru izjavi kako nije htio Khuena osobno uvrijediti. Rauchovu izjavu pročitao je Crnković u saborskoj sjednici od 11. prosinca 1896., a Rauch je kažnjen nesudjelovanjem na trideset sjednica.²²⁹ Zanimljivo je kako je upravo Crnković u pismu Kršnjavome 1902. napisao da je Rauch postupio suprotno dogovoru te da je navedeni govor bio „bedast“. Braću Rauch uopće nije ni smatrao ozbiljnim članovima Narodne stranke, a Julija Jelačića je okarakterizirao kao džentlmena koji se nije previše bavio stranačkim poslom.²³⁰

²²⁶ Govori Pavla baruna Raucha izrečeni u Hrvatskom saboru, Zagreb, 1897., 19-30.

²²⁷ *Agramer Tagblatt* 31. XII. 1895.

²²⁸ Govori Pavla baruna Raucha, 33-45.

²²⁹ Stenografički zapisnici 1892.-1897, V., 151. sjednica 9. 12. i 154. sjednica 12. 12. 1896.; Memorari bana Pavla Raucha, 30-31. Iz dnevničkih zapisa Henrika Khuena – Belasija (HDA, Fond Khuen Belassy, k.8) razvidno je da su odnosi između dviju obitelji bili već 1840-ih godina vrlo dobri. Tako su 7.8.1843. Henrik i Antun s društvom bili u Lužnici kod Levina Raucha. Iz fragmenata Henrikovih zapisa iz 1870-ih (13/1/100-123, k.13) vidljiva je vrlo intenzivna politička komunikacija s Levinom ali i socijalizacija s obitelji. Tek što je stigao na saborsko zasjedanje u Zagreb Henrik ide kod Levina na večeru 5.1. te opet 8. i 16. 1.; 16. 3. je bio u Lužnici, 1.-3.4.1871. s Gezom Rauchom u Budimu u posjetu Majlathu; 9.5. kod barunice Rauch u Budimu, te kod kraljice s Rauchovima, 10. 5. s njima je bio na otoku Margarita, 12. 5. kod njih večerao, a 13.5. s njima šetao u „Thiergarten“.

Mladi Karl Khuen navodno je tijekom dvogodišnjega studija u Zagrebu stanovao kod Levina, a bio je sigurno stjegonoša na njegovoj instalaciji, dok ga je s Gezom povezivalo kumstvo. J. Horvat, *Pobuna omladine*, 25.

²³⁰ HDA, RO I. Kršnjavoga, k. 19, fasc. I, pismo N. Crnkovića od 17. VII. 1902.

Ogorčeni Rauch odlučio je na sljedećim izborima nastupiti kao nezavisni kandidat. To je i učinio 1897. kandidirajući se u Ludbregu gdje je pobijedio protukandidata Vladimira Halpera.²³¹ U novome sazivu Sabora Rauch je govorio u adresnoj debati naročito ističući pitanje sjedinjenja Dalmacije. I opet se proslavio pozivom na dvoboj ovoga puta virovitičkog župana Teodora grofa Pejačevića, koji je sjedio u prvoj klupi i nije odgovorio na Rauchov pozdrav. Do dvoboja nije došlo.²³² Nakon 1900. nije se kandidirao za Sabor, a političkoj pauzi je doprinijela i ozbiljna ozljeda noge 1902. godine. Ipak, Rauch nije mogao ostati dugo izvan politike pa je od 1905. opet virilist Sabora. Tada se postupno počinje priklanjati novoj političkoj snazi, Hrvatsko–srpskoj koaliciji te je 1906. nakratko bio njezinim zastupnikom u Ugarskom saboru. Takav potez da se objasniti time što je Koalicija u političkoj praksi usmjerena rušenju Khuenova režima koji se u Hrvatskoj održao i nakon njegova odlaska s banske stolice. No već početkom 1907. u Hrvatskome saboru Rauch se protivi ustavnim reformama Koalicije kao preuranjenima te odbija srpsko ime u adresi jer postoji samo hrvatski politički narod.²³³

Već lipnja 1907. Koalicija, izrasla na zasadama politike novoga kursa, doživjela je poraz zbog toga što je Stranka nezavisnosti Ferenc Kossutha, čim je došla na vlast, prihvatila tradicionalnu ugrasku politiku prema Hrvatskoj. Pokazalo se da je Riječka rezolucija, barem za njega, bila samo trenutni politički dogovor, a ne dugoročna politika. Kossuthu je bilo u interesu da se sruši neustavni režim careve marionete Fejérváryja u Ugarskoj i uništi Khuenova Narodna stranka u Hrvatskoj. Kad su ti zadaci ostvareni, slijedio je kurs novoga premijera Wekerlea koji prema Hrvatskoj nije nosio novina. Wekerle je Koaliciji na neki način dodijelio ulogu „mladih mađarona“, svojega eksponenta u Hrvatskoj.²³⁴ U tim okolnostima ključni je udarac Koaliciji predstavljala tzv. Željezničarska pragmatika kojom bi mađarski postao jedini službenim jezikom željeznica na cijelom teritoriju Translajtanije. Koalicija prvo pokušava taktikom pregovora s mađarskom vladom, a nakon toga i opstrukcijom Ugarskog sabora (5. lipnja – 3. srpnja 1907.) čime se onemogućuje i donošenje nove austro–ugarske financijske nagodbe, no već 4. srpnja Ugarski je sabor usvojio sporne paragrafe o jeziku, a vladar sankcionira pragmatiku 16. kolovoza 1907. U međuvremenu je 25. lipnja odstupio ban T. Pejačević kojeg je zamijenio mađaron A. Rakodczay.

Austro–ugarska financijska nagodba naposljetku je usvojena 8. listopada 1907. Rješavanjem toga bitnog pitanja koje je opterećivalo odnose Austrije i Ugarske bečko središte moglo se posvetiti provođenju aktivne jugoistočne politike čiji je ključni formulator ministar vanjskih poslova Alois von Lexa barun Aehrenthal, a podržava ju i Franz Conrad von Hötzendorf, načelnik glavnoga stožera i pripadnik veliko–austrijskog kruga, ali u bitno radikalnijoj varijanti²³⁵. Aehrenthal je na ministarsku dužnost došao kao pouzdanik prijestolonasljednika Franje Ferdinanda i veliko–austrijskoga kruga oko njega, ali doskora postaje eksponent njemačko–dualističkih krugova s čvrstim vezama s vladarom i mađarskom vladom. Štoviše, između njega i prijestolonasljednika sve je češće dolazilo do sukoba, posebice zbog razlika u sta-

²³¹ Stjepan Matković, *Čista stranka prava 1895. – 1903.*, Zagreb, 2001., 93.

²³² Memoari bana Pavla Raucha, 62–63.

²³³ Stenografički zapisnici 1906–1911, II 71, 46. sjed. 23. II. 1907.

²³⁴ Günter Schödl, *Kroatische Nationalpolitik und „Jugoslavenstvo“*, München, 1990.

²³⁵ Conrad se zalaže za munjevit ratne operacije prema Italiji i potom Srbiji (po potrebi i Crnoj Gori), kojima bi Monarhija povratila svoj status velesile.

vovima prema Mađarima i Slavenima prema kojima je Franjo Ferdinand pokazivao animozitet i zalagao se za oštar politički kurs. Za prijestolonasljednika je u svakom Mađaru čučao revolucionar, a u svakome Južnom Slavenu potencijalni protudinastički element.²³⁶ Franjo Ferdinand nije isprva podržavao Aehrenthalove planove aneksije Bosne i Hercegovine smatrajući da će oni prenapregnuti Monarhiju i dovesti do ratnoga sukoba s Rusijom, no bio je zadovoljan kad su provedeni bez rata. Međutim, od 1910. Franjo Ferdinand bio je u sve očitijem srazu s ministrom vanjskih poslova pa je u njegovoj kancelariji čak napravljen popis Aehrenthalovih grijeha („Sündenregister“). Prijestolonasljednik je smatrao da ugarska klika vodi vanjsku politiku i da je „Ballhausplatz“ sinonim za košutizam.²³⁷

Aehrenthal je u vanjskoj politici u biti slijedio pravac koji je već 1880-ih zacrtao njegov mentor, ministar vanjskih poslova Gustav Kálnoky. On je bio svjestan krhkosti Habsburške Monarhije kao anorganske historijske tvorevine koja se više razvijala u pravcu sile (*Macht*) nego države (*Staat*). Njezina moć i cilj u vanjskopolitičkome planu bili su prepoznatljiviji nego njezina unutrašnja svrha kao države. Razlog postojanja Monarhije je njezina sposobnost da bude velesila, stoga unutrašnja politika mora biti u rukama oligarhija čiji su interesi povezani s očuvanjem te države kao sile, a od dualizma to su Nijemci i Mađari. Kálnokyjevi su se stavovi u potonjem podudarali s vanjskom politikom Njemačke koja je od Bismarcka nadalje počivala na tezi da joj je pouzdan saveznik isključivo Monarhija s prevlašću Nijemaca i Mađara. Ipak, i Kálnoky i Aehrenthal smatraju da unutrašnja politika Monarhije mora uključivati pravednost prema Slavenima, ali su istodobno kritizirali austrijskoga premijera E. Taaffeja da je koncesijama Slavenima potaknuo njemački nacionalizam u Austriji.

Ključno Kálnokyjevo nasljeđe koje je Aehrenthal baštiniio i konkretizirao je socijalni imperijalizam – tendencija da se vanjska politika upotrijebi kako bi se smanjio pritisak na unutrašnjemu planu.²³⁸ Još krajem 19. stoljeća Aehrenthal je kao karijerni diplomat vrlo jasno formulirao svoje mišljenje. Austro-Ugarska potisnuta je iz Njemačke i Italije i spriječena u napredovanju prema ušću Dunava i Crnome moru jer bi tamo došla u sukob s Rusijom. Stoga je prisiljena na hegemoniju na Jadranu i zemljama na njegovim istočnim obalama. Taj je pravac ionako zacrtao Andrassy

²³⁶ Stavovi prijestolonasljednika prema Južnim Slavenima bili su vrlo ambivalentni. S jedne strane on se o njima izražavao nepovoljno, pri čemu su najgore prošli Srbi. S druge strane zakleti je protivnik ugarske odjelitosti i u njegovom se krugu doista kuju planovi preuređenja Monarhije. Pritom se dinastija ubuduće u Translajtaniji ne bi oslanjala na Mađare nego na ostale nacionalnosti, osobito na Hrvate. Ipak, ideja vodilja svih prijestolonasljednikovih planova je jačanje položaja vladara i centralizacija Monarhije s oslonom na njemački element. Schödl, 324; S. Wank, *The Archduke and Aehrenthal: The Origins of a Hatred*, *Austrian History Yearbook* 33, 2002., 86.

²³⁷ S. Wank, *The Archduke and Aehrenthal*, 89.

²³⁸ Solomon Wank, *In the Twilight of Empire. Count Alois Lexa von Aehrenthal (1854-1912). Imperial Habsburg Patriot and Statesman*, Böhlau, Beč-Köln-Weimar, 2009., 55 i 90-97. Wank Aehrenthala nazivlje mramornom osobnošću („marmoreal personality“) zbog njegove prodornosti i odlučnosti. Njegovim najbližim mlađim suradnicima pripada naše gore list – Aleksandar Musulin, koji je o svojem radu u Ministarstvu napisao memoare. U tim inače vrlo diskretnim zapisima Musulin je lucidno primijetio kako Ministarstvo vanjskih poslova Monarhije proteklih 40 godina nije imalo veze sa Zapadom pa je Andrassy bio zadnji koji je imao osobne odnose s engleskim diplomatima. Monarhija je tako ušla u odnos s Njemačkom poput žene koja zbog osjećaja prema mužu nema veze s ostalim muškarcima. A. von Musulin, *Das Haus am Ballhausplatz*, München, 1924., 80.

u Berlinskome ugovoru kojim je nastojao spriječiti ujedinjenje srpskih zemalja i stvaranje velike slavenske države na Balkanu. Aehrenthal je smatrao da bi razvoj kompleksa srpskoga pitanja mogao biti odlučujući za moć Austro-Ugarske u 20. stoljeću. Budućnost Srbija, Crne Gore te eventualno Stare Srbije kao i BiH može biti samo u inkorporaciji u Monarhiju. K tome valja nastojati na stvaranju nezavisne Albanije pod austro-ugarskim utjecajem čime bi Monarhija stekla prevlast na zapadnome Balkanu. Za tadašnjega ministra vanjskih poslova Agenora Goluchowskog Bosna i Hercegovina je limit austro-ugarske ekspanzije na jugoistok. Aneksija je potrebna zbog osiguranja dalmatinskoga teritorija i zato što bi podjela te zemlje između Crne Gore i Srbije predstavljala opasnost za Monarhiju. Postoje indikacije da je Goluchowski propustio šansu za jačanje pozicije na Balkanu jer je 1903. odbio tajni srpski prijedlog o sklapanju vojne konvencije i carinske unije kojom bi Srbija *de facto* postala ovisna o Monarhiji. Ipak, kritike Goluchowskoga jer nije podupirao hegemoniju Monarhije na zapadnom Balkanu zanemaruju da taj cilj podrazumijeva dalekosežno oslanjanje na Njemačku.²³⁹

Kao ministar vanjskih poslova, Aehrenthal je nastojao realizirati politiku koju je formulirao krajem 19. stoljeća. Njegov je cilj ojačati položaj Monarhije ekspanzijom na jugoistok, politički i ekonomski vezati Srbiju uz Monarhiju te što prije anektirati Bosnu i Hercegovinu, ali uz izbjegavanje ratnoga sukoba. Pritom su na raspolaganju dvije opcije, subdualistička i trijalistička. U prvoj bi se unutar Ugarske stvorila grupacija južnoslavenskih pokrajina, a u drugoj bi se proveo temeljiti preustroj osnutkom treće jedinice u Monarhiji. Obje su varijante podrazumijevale promjenu državnopravnoga statusa Dalmacije i BiH.²⁴⁰ Aehrenthal isprva želi da središte okupljanja Južnih Slavena bude Hrvatska te u memorandumu od 5. veljače 1907. predlaže priključenje Dalmacije i Bosne ugarskome dijelu²⁴¹ (slične planove razrađivat će i zajednički ministar financija István Burian te Ferenc Kossuth).²⁴² U navedenome memorandumu Aehrenthal želi stvoriti protutežu Beogradu stvaranjem gravitacijskoga kompleksa Južnih Slavena sa središtem u Zagrebu, ali u sklopu Ugarske. Smatra da bi se na taj način pridobilo Mađare koji bi izašli iz svojega kontinentalnog oklopa i stekli obalu. Za ustupanje Dalmacije bečko bi središte tražilo da

²³⁹ S. Wank, *In the Twilight*, 183-193.

²⁴⁰ G. Schödl, 296.

²⁴¹ Zanimljivo je u ovom kontekstu spomenuti Aehrenthalov prijedlog rješenja Badenijske krize nastale zbog izjednačavanja češkog i njemačkog jezika u češkim zemljama. On se zalagao da se u centraliziranom austrijskom dijelu Monarhije uspostave tri nacionalno-jezična područja – austrijske nasljedne zemlje, češko-moravsko-šleska grupa i Galicija. Pritom preporuča da se razmotri izdvajanje Dalmacije iz Austrije, ali ne kaže kako to provesti. Taj prijedlog evocira Program iz Linza koji su 1882. na njemačko-austrijskoj konvenciji sastavili nacionalno svjesni članovi Njemačke liberalne stranke. Program smjera centralizaciji Austrije pod njemačkim vodstvom, što bi se postiglo izdvajanjem Dalmacije, Galicije i Bukovine, čime bi taj dio Monarhije dobio izraženiji njemački značaj. S. Wank, *In the Twilight*, 235.

²⁴² M. Gross (Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine, p.o. iz *Istorija XX veka*, sv. III., 1962., 54) tu dodaje kako Aehrenthal predviđa mogućnost da se cijeli južnoslavenski kompleks u sklopu eventualnog preustroja Monarhije pretvori u zasebnu jedinicu koja bi obuhvatila i one dijelove Srbije koje neće pripojiti Bugarska. Nova bi jedinica bila ustrojena oslonom na katoličke Hrvate, dakle one političke snage koje će biti spremne prihvatiti protusrpsku politiku, što je u praksi značilo hrvatski dio Koalicije i frankovce, koji su imali jake veze s velikoaustrijskim krugom. Međutim, u tekstu memoranduma nema o tome govora. *Aus dem Nachlaß Aehrenthal. Briefe und Dokumente zur österreichisch-ungarischen Innen- und Aussenpolitik 1885-1912*, prir. S. Wank et al., sv. II., Graz, 1994., 448-451.

Ugarska odustane od zahtjeva za stvaranjem vlastitog carinskog područja te bi pristala na carinsku uniju u sljedećih 25 godina. Takvo je rješenje podrazumijevalo i da Bosna i Hercegovina budu dio toga novog južnoslavenskog kompleksa. Na ovom mjestu valja upozoriti kako i najnovija literatura o Aehrenthalu ne govori o njemu kao zastupniku trijalizma, nego velike ustavne reforme kojom bi amorfni organi zajedničke austro-ugarske uprave postali stvarno vladajuće tijelo, a južnoslavenski problem riješio bi se stvaranjem njihove autonomne jedinice unutar Ugarske!²⁴³

Na sjednici austro-ugarske vlade 1. prosinca 1907. dogovorena je aneksija, a austrijski i ugarski premijeri Max Vladimir Beck i Aleksandar (Sándor, Šandor) Wekerle složili su se da ona ne smije izazvati promjene u dualističkom sustavu te da će BiH biti zajednička austro-ugarska pokrajina.²⁴⁴ Aneksija nije planirana kao izazov Rusiji ili odmak od postojeće i realtivno uspješne austro-ruske antante, a izravno je dogovorena na austrijsko-ruskom tajnom sastanku u moravskom mjestu Buchlau 16. rujna. No, ni Izvoljsky ni Aehrenthal nisu računali s pravom eksplozijom općeg nezadovoljstva što ju je aneksija izazvala u Rusiji natjeravši Izvoljskog i cara da povuku sporazum. Rat ipak nije tada bio realna opcija zbog velike neravnoteže snaga, jer je Berlin odlučno podupro Austro-Ugarsku nudeći i vojnu pomoć. Stoga je Austro-Ugarska imala na raspolaganju i opciju kaznene ekspedicije protiv Srbije koja bi pokazala rusku nemoć. Aehrenthal se ipak odlučio za mirno rješenje iako je bio u dvojbi hoće li to biti dovoljno.²⁴⁵

Priprema aneksije značila je uspostavu takvog režima u Hrvatskoj koji će jamčiti antisrpski i antijugoslavenski stav, drugim riječima vojni komesarijat ili apsolutizam.²⁴⁶ Za prvu opciju bio je velikoaustrijski, a za drugu dualistički krug i mađarska vlada. Pešta će dosljedno biti protiv uspostave vojnog komesarijata jer ne kontrolira zajedničku vojsku, ali i zato što, za razliku od austrijske vlade, mađarska odgovara parlamentu, a ugarski ustav ne daje kralju izvanredne ovlasti. Rauch dolazi na bansku stolicu kao provoditelj apsolutističkoga dualističkog režima s većim oslonom na bečko središte, u Hrvatskoj na Frankove pravaše, s ciljem da uništi Koaliciju, otkrije hrvatske i srpske veleizdajnike te organizira hrvatske stranke u oporbi spram srpskih. Hrvatski sabor u kojem je Koalicija imala većinu raspušten

²⁴³ S. Wank, *In the Twilight*, 18. U tom kontekstu valja spomenuti kako Aehrenthal kontinuirano smatra da je Monarhija čvrsta samo s jakom Ugarskom. Uostalom, nije posve nevažno ni što mu je žena Paula Szechenyi bila ugarska velikašica. Zanimljivo je da u memorandumu Aehrenthal ističe negativne posljedice koje bi carinskim osamostaljenjem Ugarske zahvatile Hrvatsku pa ju možda čak natjerale da i sama traži takvu autonomiju te što smatra kako je opće pravo glasa u Hrvatskoj samo pitanje vremena. Budući da će ono ojačati Koaliciju, krajnje je vrijeme za djelovanje.

²⁴⁴ M. Gross, *Hrvatska uoči aneksije*, 156-157. Beck je smatrao da je sve to preuranjeno jer teren na unutrašnjem političkom planu nije bio pripremljen. Schödl, 321.

²⁴⁵ Aehrenthalova politika supremacije na Balkanu je anglo-ruskoj antanti dala europsku i antiaustrijsku notu i nepovratno uništila austro-rusku antantu. Iako se Rusija nakon krize potrudila popraviti odnose s Berlinom, nije to učinila s Bečom. F. R. Bridge, *The Foreign Policy of the Monarchy*, u: *The Last Years of Austria-Hungary*, ur. Mark Cornwall, 20-22.

²⁴⁶ M. Gross, *Hrvatska politika velikoaustrijskog kruga oko prijestolonasljednika Franje Ferdinanda*, ČSP 2, 1970.; Marko Trogrlić, *Hrvatska i „hrvatsko pitanje“ u korespondenciji Josipa Franka i Moritza von Auffenberg-Komarówa (1908.-1910.)*, u: *Pravaška misao i politika*, ur. J. Turkalj et al., Zagreb, 2007., 167-180; Iso Kršnjavi, *Zapisci*, sv. 1-2, Zagreb, 1986. Doduše, neki od tih pojedinaca, poput Moritza von Auffenberg-Komarówa, promijenit će mišljenje i postati zagovornicima stvaranja južnoslavenske jedinice u Monarhiji s oslonom na Srbe, a ne Hrvate. Mišljenje će mijenjati i sam Aehrenthal.

je 12. prosinca 1907., a Pavao Rauch imenovan je banom siječnja 1908.²⁴⁷ Vlada ga je primio u audijenciju 6. siječnja kada je posjetio i ministre Aehrenthala i Buriana. Izbor je pao na njega, a ne na Tomašića (koji je ponudu odbio) zbog toga što je potonji bio Khuenov čovjek, a u Ugarskoj je na vlasti koalicija u kojoj je važna Kossuthova stranka, dočim je Khuen u oporbi.

Pavlu Rauchu konačno se ispunila davna želja jer je od početka svojega političkog angažmana želio steći bansku čast poput svog oca. No Pavao je bio lošiji političar od njega, a okolnosti u kojima je djelovao bile su izuzetno složene. K tome je od početka njegovo imenovanje bilo osporavano. Na prve nagovještaje da je on kandidat za bana, utjecajni pojedinci nastojali su to spriječiti.²⁴⁸

Rauch je nastojao uz podršku frankovaca, oslonom na bečko središte i uz suradnju s mađarskom vladom postići zadane ciljeve, ali je ubrzo shvatio da je to nemoguća misija. Rauch nije imao svoju političku stranku pa čak niti tabor istomišljenika, njegov jedini politički saveznik u Hrvatskoj, frankovci, sve do ljeta 1908. izbjegavaju otvoreno priznati suradnju s njim, (Frankovo *Hrvatsko pravo* čak ni ne pozdravlja njegovo imenovanje jer je o dogovorenoj suradnji s banom informiran samo vrh stranke), a Frank je osobno bio suzdržan glede Raucha. Koalicija mu je bila žestoki protivnik kao i stari unionisti, Khuen–Tomašićeva grupa i Radići. Posebno mu je opasan bio Khuen koji je trezveno čekao priliku da se vrati na vlast u Ugarskoj i postavi svog eksponenta Tomašića za bana. Dobro informirani Khuen napisao je u pismima N. Tomašiću već u siječnju 1908. kako Rauch nije po volji ni Wekerleu, a da su u Ministarstvu vanjskih poslova već zabrinuti.²⁴⁹ Osim nekolicine najužih suradnika, vezanih rodbinskim ili prijateljskim vezama, Rauch nije uživao podršku političke javnosti, a i oni političari koji su s njim kontaktirali i naizgled surađivali, činili su to uglavnom da ga iskoriste za probitak svoje stranke ili osobni uspon.²⁵⁰ Nepovoljna slika o banu i njegovome krugu nije bila ograničena na

²⁴⁷ Dopis ugarskoga premijera datiran je sa 7. I., vladar je rješenje potpisao 8. I., a službena obavijest na mađarskom, sačuvana u HDA, OF Rauch, k. 1, datirana je s 21. I. 1908. HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1287, fol. 128 i dalje.

²⁴⁸ Aehrenthal je obavijestio vladara 25. VI. 1907. kako mu je podmaršal Đuro Čanić negativno govorio o Rakodczayu istaknuvši kako ni o Pavlu Rauchu nema dobro mišljenje jer ga u Hrvatskoj neće uzeti za ozbiljno; preporuča grofa Kulmera; u slučaju pogoršanja situacije treba uvesti komesarijat, dobar komesar bio bi, usprkos godinama, Karl Lovetto. Još se oštrije izrazio R. Grba koji je ministru rata 26. VII. 1907. Raucha okarakterizirao kao mađarona bez ugleda, pijanca koji živi odvojeno od supruge, a samo njegovo ime je u zemlji omraženo. S pravom je upozorio da se o Hrvatskoj ne zna puno, čak ni u Budimpešti pa svakakvi „Staatskünstler“ na njoj eksperimentiraju. Jedino su vješti u tome da od nje naprave žarište revolucije kako bi opravdali svoje poteze. Hrvatska nije ni približno tako revolucionarna, nacija je odana dinastiji, a kod velikoga dijela stanovništva vlada stari vojni osjećaj odanosti vladaru. No da bi ga se održalo valja nešto učiniti jer nakon što je proteklih 40 godina politički i financijski samo ograničavan, narod želi konkretne dokaze. Grba također osuđuje klevetanja političara poput B. Medakovića i S. Šumanovića (nekadašnjega podbana) jer su pravoslavlci i time se smatraju Srbima. O Franku je imao loše mišljenje, o Supilu i Pribičeviću pozitivno. Aus dem Nachlaß, sv. 2, 515, 528-33.

²⁴⁹ U pismu od 17. I. napisao je: “U ministarstvu vanjskih posalaha čujem da su već zabrinuti rad imenovanja te vlade, to je dobro kad to autonomno nikne.” Khuenov sin Šandor bio je u Ministarstvu vanjskih poslova i postao je karijerni diplomat. NSK, RO Tomašić, R 6294b. Pismo od 8. I. 1908. je objavljeno u ovom izdanju.

²⁵⁰ Jedan od njih je Kršnjavi koji ga je ocijenio kao neodlučna slabića, ljenčinu lirski nadarenoga i sentimentalnog, glazbenika, a istodobno i brutalnoga. I. Kršnjavi, Zapisci, sv. 2, 550, 555.

oporbu. Izidor Kršnjavi, član Frankove stranke, ubrzo nakon Rauchova imenovanja posjetio je njegovu sestru i šurjaka, Julija i Mariju Jelačić, koji su bili ljuti zbog ekscesa protiv bana. Kršnjavi je suho zaključio kako je u toj velikaškoj kući punoj starih obiteljskih portreta i „skuhana cijela ta aristokratska vlada”.²⁵¹ Rauch je imao problema i sa sukobima unutar vlastite vlade, posebice s Crnkovićem, a ministar u Budimpešti Josipović od početka se nije slagao s banom.

Ni izvan Hrvatske Rauch nije stajao najbolje. U Hrvatskoj je nerijetko percipiran kao produžena ruka mađarske vlade, no odnos prema njoj otpočetak nije bio baš dobar jer je ban došao i kao eksponent bečkog središta, a ni austrijska Kršćansko-socijalna stranka, dio velikoaustrijskoga kruga, nije imala dobro mišljenje o banu kao ni sam Franjo Ferdinand koji je smatrao da Rauchov režim šteti interesima Monarhije u Hrvatskoj.

Premda je kao novoimenovani ban s oduševljenjem krenuo put Zagreba zapjevavši *Lijepu našu* u trenutku kada je vlak ušao u Hrvatsku, njegov je entuzijazam ubrzo splasnulo kad su ga u Zagrebu namjesto svečane dobrodošlice dočekale burne demonstracije, pjevanje podrugljivih pjesama („O du lieber Augustin“), bacanje kamenja i jaja na bansku kočiju koju su pratila otvorena kola na kojima je nekolicina mladića držala slamnatu lutku „banice“, znak da je posrijedi karneval, a ne doček bana. Ni dužnosnici nisu pokazali bolje mišljenje o Rauchu, gradonačelnik Milan Amruš odbio je doći na doček i podnio je ostavku, a podnačelnik Mondecar odjednom je „obolio“, jednako kao i nadbiskup Posilović.²⁵² Znakoviti su napisi izvan Hrvatske o demonstracijama, dočim ih je mađarski tisak osudio, bečki je o njima izvijestio s prikrivenim zadovoljstvom. Korak dalje otišao je *Reichspost*, organ kršćanskih socijala, istaknuvši da je posrijedi znak antimađarskoga raspoloženja u Hrvatskoj koje je posljedak postupaka sadašnje i prošlih mađarskih vlada o čemu bi bečko središte ozbiljno moralo povesti računa.²⁵³

Jednako loše kao i sam ban primljen je krug njegovih suradnika postavljenih na važne dužnosti. Znatan dio njih bio je nesposoban i povezan s banom klijentelističkim i rodbinskim vezama. Podbanom i predstojnikom Odjela za unutrašnje poslove Zemaljske vlade postao je iskusni i vješti, ali ozloglašeni i korumpirani političar još iz Levinova doba, Nikola pl. Crnković (Czernkovich)²⁵⁴ kojeg je u srpnju 1909. zamijenio Slavko Cuvaj od Ivanjske. Odsjek pravosuđa povjeren je dr. Slavku Aranickom, a bogoštovlja i nastave Ferdinandu pl. Mikšiću čiji je otac Koloman bio pristaša Levina Raucha. Mikšić je zbog jedne neugodne privatne afere srpnja 1909. morao podnijeti ostavku pa ga je naslijedio Dragan pl. Trnski²⁵⁵. Zagrebački veliki župan postao je Aleksandar pl. Vučetić, Pavlov odgojitelj i nećak Levinova pristaše kanonika Stjepana, modruško-riječki župan Petar Gavrančić, srijemski veleposjed-

²⁵¹ Kršnjavi, Zapisci, sv. 2, 505.

²⁵² *Obzor* 17. I. 1908. O dočeku v. Memoari bana Pavla Raucha, 64-65; M. Kolar, *Skrivene biografije*, 82.

²⁵³ Mario Strecha, *Razvoj političkog katolicizma u Banskoj Hrvatskoj uoči Prvog svjetskog rata (1904-1910)*, doktorski rad obranjen na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, 2002., 419-420.

²⁵⁴ Crnković je također prije bio odvjetnik Juliju Jelačiću, Rauchovu šogoru. *DAZG, OF Jelačić*, br. 404 B. Odnos bana i Crnkovića pokvario se i zbog toga što je ovaj oženio drugu suprugu banova rođaka grofa Sermagea.

²⁵⁵ O Trnskom među njegovim podređenima nije vladalo dobro mišljenje, a jedna anonimna pritužba dospjela je čak do kancelarije vladara. Isticala se povezanost Trnskoga i Mikšića, navodile seksualne i ine eskapade Trnskoga, ali istaknulo i općenito nezadovoljstvo činovništva zbog brojnih sinekura. HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, fol. 167

nik Imbro pl. Hideghety, bjelovarsko–križevački već ostarjeli Teodor Georgijević, virovitički barun Vladimir Rajačić, požeški Julije pl. Junković, a varaždinski, banov nećak, Janko pl. Jelačić.²⁵⁶ Koalicija je odmah zamjerila banu što je kandidate za odjelne predstojnike i velike župane predložio mađarskoj vladi jer su posrijedi autonomni činovnici, koje ban predlaže kralju preko hrvatsko–slavonsko–dalmatinskoga ministra te ne trebaju potvrdu mađarske vlade.²⁵⁷

Ban je nastojao dobro početi svoju upravu pa je već 16. siječnja 1908. na sastanku s višim činovnicima i dužnosnicima predstavio svoj program koji je dijelom preuzet od njegova prethodnika. Ta banova deklaracija, u kojoj je bio sadržan program njegovog rada, objavljena je u tisku.²⁵⁸ U programu je ban istaknuo prvo svoj stav glede državno–pravnih odnosa s Ugarskom: hrvatska se autonomija ogleda u statusu političkoga naroda sa svojim teritorijem, ali i Ugarska i Hrvatska su prema van jedna nerazdruživa cjelina prema pragmatičkoj sankciji i prema slovu Nagodbe. No Nagodba se nerijetko krivo shvaća pri čemu se neki nesporazumi mogu riješiti upravnim putem (grbovi na zajedničkim uredima s hrvatskim napisima), a neki putem regnikolarnih deputacija, dakle revizijom Nagodbe. Pritom valja definitivno riješiti pitanje jezika i zastave te proširiti financijska prava Hrvatskoga sabora. U vezi s jezičnim pitanjem, koje je bilo opterećeno spomenutom problematikom Željezničarske pragmatike, ban se založio da se i ono riješi sporazumom kraljevinskih deputacija. Glede financija predložio je da Hrvatski sabor bude ovlašten raspisati zemaljski prirez uz zakonsko ograničenje maksimuma te da također smije opunomoćiti bana da sklapa zajmove u sporazumu s ugarskim ministrom financija. Naposljetku je spomenuo i arhivsku građu (tzv. komorske spise) koje je Khuen vratio u Budimpeštu bez dopuštenja Sabora zalažući se da se vrati građa koja pripada djelokrugu hrvatske autonomije. U drugome dijelu programa koji se odnosio na unutrašnju upravu ban je spomenuo nužnost izborne reforme, ali ju nije precizirao, potom proširenje samouprave gradova i općina, reguliranje iseljavanja, izmjene građanskoga i kaznenog zakona, rješavanje pitanja lukna i spremnost vlade da plemićka dobra doprinose potrebama općina prema poreznome ključu, ali s time da se onda mora riješiti pitanje patronata. Ban je naznačio da mu je stalo do gospodarskoga napretka pa je natuknuo osnutak četvrtoga vladina odjela i rad na podizanju poljoprivrede, malog obrta, trgovine i industrije ističući da interesi tih djelatnosti nisu suprotni nego sukladni. Najavio je i povećanje broja osnovnih i reformu srednjih škola. Potrudio se istaknuti da neće praviti razlike između pripadnika pojedinih naroda i vjeroispovijesti te obećao da će ići na ruku opravdanim željama Srba. Završio je ističući kao svoje geslo „Pro rege et patria“ te klicanjem domovini Hrvatskoj i vladaru.

Program kao takav nije bio sporan, glavni je nedostatak što se goruće pitanje Željezničarske pragmatike, kao i sva druga sporna pitanja glede jezika i zastave, kanilo riješiti ne temeljem Nagodbe nego kompromisa, dakle novoga dogovora hrvatske i ugarske delegacije što je mađarska vlada ionako već nudila Koaliciji. Na-

²⁵⁶ M. Kolar, *Skrivene biografije*, 85–88; M. Gross, *Hrvatska politika*, 169.

²⁵⁷ *Obzor*, 12. I. 1908.

²⁵⁸ Banovu deklaraciju su pod naslovom „Program novog bana“ s nadnevkom 16. siječnja objavile *Novosti* 16, 1908. Tekst je objavljen i u: *Hrvatska u godini 1907. i 1908.* napisao Veridicus (Pavao Rauch), prilog *Narodnih novina* br. 9, Zagreb, 1908., prijevod s njemačkoga, str. 17–20., te u: *Memoari bana Pavla Raucha*, 65–68. Tekst u memoarima razlikuje se ponešto u jezičnome izričaju i u izostavljanju manjega dijela teksta.

javljena revizija glede financijskih pitanja nesporno bi značila barem malen korak u financijskim odnosima, ali bi Saboru dala pravo koje su ionako već uživali lokalni organi uprave. Program je također bio djelomično nedefiniran (npr. glede izbornog prava, školskih reformi). Ključni će problem biti što Rauch neće moći ostvariti bitne dijelove toga programa, često zbog nekooperativnosti mađarske vlade. Važno pitanje Željezničarske pragmatike riješeno je nauštrb hrvatskih interesa i dovelo je bana u težak položaj, a nikakva revizija Hrvatsko–ugarske nagodbe za Mađare nije dolazila u obzir (doduše, ban je uspio u tome da se na zgrade zajedničkih tijela u Hrvatskoj postavljaju grbovi s natpisima na hrvatskom, što je priznao i oporbeni *Obzor*²⁵⁹).

Rauch je već na početku banovanja pretrpio veliki politički poraz jer njegova netom utemeljena Ustavna stranka na izborima održanim 27.–28. veljače 1908. nije osvojila ni jedan jedini glas (sam ban pretrpio je poraz u Varaždinu protiv Frana Vrbanića), a pobjedu je odnijela Koalicija. Značilo je to da se legalnim putem neće moći sastaviti nikakva vlada od Rauchovih i Frankovih pristaša te Srpske radikalne stranke (koja nije članica Koalicije i surađuje s mađarskom vladom). Rauchov novoosnovani režimski list *Ustavnost* objavljuje ubrzo nakon izbora članak²⁶⁰ da je ban dobio ovlasti za svoj program na dugi niz godina, a mađarski premijer Wekerle izjavljuje u Ugarskome saboru 11. ožujka da ban nije ovisan o Hrvatskome saboru koji ionako nije parlament. Značilo je to prijelaz na apsolutizam. Sabor je otvoren 12. ožujka, a tada su se čuli oštri tonovi protiv bana, ali je raspušten i prije nego što je pravo počeo s radom. Vrlo je oštromno situaciju komentirao Khuen procijenivši kako su u Pešti mislili da će Rauch uz oslon na frankovce privući više pristaša negoli Narodna stranka, a kada mu to nije uspjelo, nisu ga mogli preko noći smijeniti. Khuen je svjestan da Raucha neće moći maknuti dok se ne promijene prilike u Ugarskoj pa stalno upućuje Tomašića da se drži suzdržano i čeka povoljan trenutak te neka ne zamjeri pojedincima ako su prešli u suprotni tabor. Vremena su konfuzna i to se događa, savjetuje Khuen pokazujući kako čvrsto drži konce Tomašićeve skupine. Osim toga, dok ne postavi na vlast svoje ljude, Khuenu je bolje da je ban Rauch, koji je, kako sam kaže, ipak unionist, a nije politički opasan jer nema svoju stranku.²⁶¹

Tijekom travnja 1908. počele su političke pripreme aneksije, Rauch je pozvan u Beč gdje je razgovarao sa svojim dobrim znancem, dužnosnikom Ministarstva vanjskih poslova Aleksandrom von Musulinom, a primio ga je i Aehrenthal. Falsificirani dokumenti koje je poslao austro–ugarski poslanik u Beogradu trebali su uvjeriti javnost da su srpski političari izdajice dinastije, spremni služiti se terorom kako bi razbili Austro–Ugarsku. Ban Rauch dobio je delikatan zadatak da pripremi sudski proces kojim bi se navedene tvrdnje dokazale. U cijeloj toj napetoj situaciji Rauch je ponovo (već po treći put u svojoj političkoj karijeri) izazvao jednog političara na dvoboj, ovoga puta predsjednika Srpske samostalne stranke Bogdana Medakovića zbog toga što je u stranačkome glasilu ban nazvan klevetnikom.²⁶² Do dvoboja nije

²⁵⁹ *Obzor*, 28. I. 1908.

²⁶⁰ *Ustavnost*, 7. III. 1908.

²⁶¹ NSK R 6294b, pisma Tomašiću od 9. III. i 3. IV. 1908. (datacija potonjega pisma nesigurna je, piše III/IV).

²⁶² Das Aktenmaterial über die „ritterliche Affaire“ des Baron Paul Rauch, Zagreb, 1908.; B. Medaković, Je li ban Rauch lagao, objedio i denuncirao, Zagreb, 1908.; Rauchova verzija u: Hrvatska u godini 1907. i 1908. Napisao Veridicus, prilog *Narodnih novina* br. 9, Zagreb, 1908., 10–12 i Memoari bana Pavla Raucha.

došlo zbog reteriranja Medakovića, ali poglavito stoga što on nije odgovarao bečkomu središtu. Naime, ban je u pismu odjelnom predstojniku vladareve kancelarije Gezi Daruváryju zaključio kako se stvar može samo jednostrano riješiti (tj. dvobojem) te je zbog tiska molio da se objavi kako Franjo Josip to odobrava. Prijedlog je odbijen.²⁶³

Rauch je pokušao putovanjima po Hrvatskoj (pa čak i Dalmaciji) steći što više pristalica za svoju politiku, i to uoči aneksije i procesa protiv Srba. Svakako da je dolazak bana u ruralne sredine i manja mjesta mogao biti dobar potez, no duhovi su već bili uzburkani, a Rauchov ugled okrnjen, tako da je tijekom putovanja po Lici i Dalmaciji došlo do nemilih incidenata. Prije nego oni budu potanje prikazani, valja istaknuti kako je velik dio turneje prolazio mirno te su dolazak bana pojedina manja mjesta i sela shvatila kao priliku da mu podastru svoje nasušne potrebe (uglavnom izgradnju vodovoda, škola, spajanje na željezničku mrežu). Ponegdje je Rauch dočekan doista svečano i s odobravanjem, kao primjerice u pravaškome Senju te u Brinju.²⁶⁴ No zbivanja u Kninu i u Novom Vinodolskom bacila su sjenu na cijelo putovanje i u javnosti pojačala negativnu recepciju bana. On je automobilom stigao u Knin 10. srpnja 1908. te krenuo u razgledavanje muzeja pod vodstvom Luje Maruna.²⁶⁵ Za to vrijeme su se ispred muzeja počeli skupljati demonstranti, od kojih je jedan ušao i uzdignutom rukom prijetio Marunu vičući da je izdajica. Po izlasku iz muzeja Rauch se suočio s nekoliko stotina demonstranata, no pustili su ga da prođe, a na putu do kolodvora do bana su stigla i 3 oružnika te je sigurno stigao do automobila. Zbog tog incidenta ban je promijenio rutu odustavši od puta u Benkovac i Obrovac te napustivši smjesta teritorij Cislajtanije. U svojem izvještaju zagrebački župan Vučetić istaknuo je kako nitko od općinskih ili kotarskih činovnika nije ni pokušao smiriti prosvjednike. Ban je odmah telegramom obavijestio mađarskoga premijera koji se obratio svojem austrijskom kolegi M. V. Becku. Ovaj je 29. srpnja izvijestio Wekerlea kako je istraga Zadarskoga namjesništva utvrdila da demonstracije nisu bile pripremljene pa su zato službeni organi bili zatečeni. Naime, Marunu je bilo stiglo privatno pismo da će ban vjerojatno posjetiti Knin i muzej, ali da će biti obaviješten na vrijeme. Marun je pod obvezom čuvanja tajne obavijestio kotarskoga predstojnika, no obojica su uzalud čekali obavijest (ona je stigla tek 22 sata nakon što je ban napustio Knin!). Tri općinska redarstvenika požurili su kad su čuli viku, nastojeći držati demonstrante podalje od bana, ali mjesno redarstvo u malim dalmatinskim mjestima, pisao je austrijski premijer, nije dostatno i nema odgovarajuću obuku da uspješno uređuje u situacijama poput navedene. Kotarski predstojnik poslao je žandare koji su bana presreli oko 200 metara nakon muzeja i sigurno ga sproveli do auta. Kazneni progon obuhvatio je 22 osobe od kojih je sedam dobilo zatvorske kazne (4-8 dana), a ostali novčane, sudski je proces u tijeku. Odbacio je mogućnost propusta upravnih organa jer nisu bili službeno obaviješteni i nisu mogli poduzeti mjere koje su očito potrebne zbog političkih prilika koje su dovele do demonstracija i u područjima pod banskom upravom.²⁶⁶ Premda je incident u Kninu poznat, opširnije sam citirala navode iz dopisa austrijskoga premijera

²⁶³ Dokument je objavljen u ovom izdanju.

²⁶⁴ O cijelom putovanju v. M. Kolar, Ban Pavle Rauch i Hrvatska u njegovo vrijeme, PP 18, 1999., 257-258. Rauchov opis u: Memoari, 83-85.

²⁶⁵ Zanimljivo je da u zapisima L. Maruna o tome nema ni jedne riječi. Lujo Marun, Starinarski dnevnik, Split, 1998.

²⁶⁶ HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 2913, k. 748

jer dobro pokazuju slojevitost problema: uzburkane političke prilike, propuste u organizaciji banskoga putovanja, neučinkovitost uprave i redarstva malih mjesta, ali i surevnjivost austrijske i mađarske vlade. U takvim prilikama bi i politički verziraniji ban loše prošao.

Rauchu je još gori doček priređen u Novome gdje je na cesti prije samog mjesta postavljena žica, a u Novome su iz dvorišta jedne kuće istrčala muška i ženska djeca od 10 do 12 godina vičući „Abcug!“, a iz druge se bacalo rajčice. Nakon Novoga na mostu je bio prebačen telefonski stup. Zanimljivo je pritom da ni više službenih istraga (redarstvenih, sudskih...) nije uspjelo utvrditi točno mjesto gdje je žica postavljena pa se pretpostavljalo da je to bilo kod kuće dr. Franka Potočnjaka. U cijelom tom incidentu, koji ne čudi u oporbenome Novom, zanimljivo je vidjeti kako su i stražmeštri očito zažmirili namjerice na jedno oko te kako su u cijeli komplot bili uključeni i djeca i žene. Iz izvještaja je vidljivo kako su se dva stražmeštra poslana u ophodnju vratila u postaju jer je jedan trebao obaviti veliku nuždu. Drugi stražmeštar nije vidio na cesti ništa sumnjivo, samo je čuo neku ženu kako kaže da je postavljena žica, ali nije shvatio o čemu je riječ. Ženu nije vidio (!), a djecu koja su istrčala iz kuće nije prepoznao (!); tko je bacaо rajčice nije mogao vidjeti jer je auto dizao prašinu (!). *Sapienti sat!* Žene su naposljetku identificirane: prva koje je govorila o žici bila je Tereza Mažuranić koja je to sve porekla, a druga, koja je bacala rajčice, bila je gospođa N. Bornemissa, žena financijskog oficijala iz Zagreba. Otkrivena je samo zbog toga jer se hvalila da je banu baš usred lica bacila rajčicu pa je zatvorena na 14 dana. Kako je proradilo doušništvo, i drugi su okrivljenici pronađeni, no sudski epilog bio je vrlo mlak, zbog čega je ban bio ogorčen. Zbog incidenta u Novom zabranjeno je okupljanje kao i rad mjesta javnoga okupljanja poput gostionica nakon 21h, smjesta je suspendiran općinski upravitelj P. Ježić i na općinski trošak dovedeni su dodatni oružnici.²⁶⁷ Rauch je incident u Novom teško doživio nazivajući ga atentatom i obavještavajući o svemu mađarskoga premijera.

Ban se sve više služi represivnim mjerama, svaka i najmanja dojava strogo se istražuje. Primjerice, tragom novinske bilješke ban je zatražio od vojnih vlasti istragu o proslavi u zagrebačkoj pivovari gdje je glazba 7. domobranskog okružja svirala „O du lieber Augustin“ što su nazočni popratili demonstrativnim pljeskom i smijanjem. Zbog toga je obaviješten i ministar domobranstva, a zapovjednik 7. domobranskog okružja S. Borojević zabranio je sviranje te pjesme, kao i one „Kumek moj dragi“.²⁶⁸ U jednom drugom slučaju na anonimnu prijavu da se u laboratoriju Gospodarskoga učilišta u Križevcima izrađuju bombe, što potiču lokalni članovi Hrvatske napredne stranke, koji su ih navodno htjeli baciti na bana prigodom njegove posjete, smjesta je naređena temeljita istraga koju je 7. kolovoza 1908. osobno proveo državni odvjetnik Accurti, ali ništa sumnjivoga nije našao; izvijestio je da se kao pokretaši doista ističu oni navedeni u pismu.²⁶⁹

Dio upravnoga, sudskog i redarstvenog aparata tako je bio stalno angažiran u nekim utemeljenim ili neutemeljenim istragama, a atmosfera nepovjerenja i urota svake vrste sve se više širila. Ban zabranjuje kolportажu tiska, premješta politički

²⁶⁷ HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 2913, k. 748

²⁶⁸ HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 1517, k. 748.

²⁶⁹ HDA, PrZV, sv. 6-14, 3041 i 3216, k. 748; Navedeno je anonimno pismo bilo očito maliciozno i upereno protiv pokretaša prof. Metelka kojeg je još 29.VII. županijski tajnik u dopisu osumnjičio za donošenje iz Zagreba tiskanoga pamfleta protiv bana, jer da je Metelko viđen kako dolazi vlakom iz Zagreba.

nepoćudne učitelje i državne namještenike, a sa Sveučilišta miče političkog protivnika, naprednjaka Đuru Šurmina te potpisnika izjave samostalaca protiv Raucha, profesora povijesti Gavru Manojlovića. Vladar nije odobravao takav postupak pa je ban doskora saznao da je cijela stvar zapela, stoga je izvijestio Daruváryja 31. ožujka da penzioniranje Šurmina nije presedan jer je takvih slučajeva bilo za Khuena. Šurmina je predstavio kao borbenoga agitatora naprednjaka koji žele provocirati „Kulturkampf“ te u mladeži šire ateizam. Zamolio ga je neka se posluži banovim argumentima, ali misli da je dovoljno što je dekan pri studentskim demonstracijama dao „positive Assistenz“. U sljedećem pismu od 9. travnja izvještava kako je o Šurminu jučer razgovarao s Wekerleom i Gezom Josipovićem koji se slažu s banom te spominje A. Bresztyenszskog kao profesora koji Šurmina nadilazi po kvaliteti. Zamolio je audijenciju kod vladara u kojoj je bio 27. travnja. Franjo Josip je nevoljko krajem travnja potvrdio banove poteze.²⁷⁰

Posljedice cijele afere bile su velike: dogodili su se studentski nemiri, obustava nastave te odlazak velikog broja studenata u Beč i Prag, ali i u Beograd. U Beču studente dočekuju dalmatinski, istarski i slovenski zastupnici u Carevinskom vijeću što je Franji Josipu bilo posebno nezgodno stoga što svemu tome svjedoči njemački car pristigao da mu čestita 60. obljetnicu vladanja.²⁷¹ Velikoaustrijski krug služi se incidentom da kritizira mađarsku vladu koja nije sposobna upravljati Hrvatskom, ali za Raucha je još neugodnija posljedica što je cijela afera pokazala da je krug neprijatelja bitno širi od navodnih srpskih veleizdajnika.

Istodobno vode se brojne političke i diplomatske akcije raznih profila. Jedna od njih je neuspješno nastojanje velikoaustrijskoga kruga na stvaranju jedinstvenoga pravaškog bloka koji bi okupio i Hrvatsku stranku prava, članicu Koalicije. Pritom se oslanjaju na skupinu oko Stjepana Zagorca. Nasuprot tome, 23. lipnja 1908. dolazi do raskola unutar frankovaca od kojih se izdvaja grupacija oko Mile Starčevića koji utemeljuje novu Starčevićevu stranku prava koja podupire Koaliciju u borbi protiv mađarske vlade. Skupina oko Mile Starčevića sukobljavala se još od kraja 1907. godine s onom oko Franka smatrajući da aneksiju Bosne i Hercegovine te pseudoustavni režim u Hrvatskoj valja prihvatiti isključivo uz uvjet da BiH bude pripojena Hrvatskoj. I skupina oko *Hrvatstva* dijelit će zapravo stav Mile Starčevića o tom pitanju i postupno se sve više udaljavati od Franka, a nezadovoljna će biti i djelatnošću liberalnijih članova stranke, protivnika političkog katolicizma, poput Izidora Kršnjavoga.²⁷² I hrvatski se episkopat podijelio glede načina političkoga angažmana katolika. Nadbiskup Posilović smatrao je kako grupa oko *Hrvatstva* treba tvoriti jezgru oko koje će se postupno okupiti pravaški blok (što je također naum velikoaustrijskoga kruga), dočim je krčki biskup Mahnić smatrao da hrvatski katolici moraju utemeljiti novu stranku, a prvi korak na tom putu učinio je osnutkom Pijevog društva i njegova glasila *Jutro*.²⁷³ Ban je potpomogao osnutak tog društva koje mu u političkom smislu dobro dolazi. Katoličko svećenstvo podijeljeno je na pristaše Hrvatske stranke prava, frankovaca, grupe oko *Hrvatstva* i *Jutra*, a nakon raskola frankovaca pojavit će se i peta opcija. Bečki kršćanski socijali moraju se na

²⁷⁰ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, pisma od 31. III., 9. i 30. IV. 1908.

²⁷¹ M. Gross, Hrvatska politika, 207-208.

²⁷² Jedan od primjera sve zategnutijih odnosa je i kritika *Hrvatstva* što su frankovci istaknuli M. Ogrizovića kao svojega saborskog kandidata. M. Strecha, 424-426.

²⁷³ M. Strecha, 428.

kraju odlučiti s kojom će grupom surađivati te se napokon odlučuju za najjaču – Hrvatsku stranku prava.²⁷⁴

Na samome početku kolovoza 1908. objavljena je brošura *Finale* austrijskog agenta Đorđa Nastića koja je nizom falsifikata u obliku faksimila nastojala pružiti dokaze o veleizdajničkoj djelatnosti srpskih političara. Time je pokrenuta prava lavina događanja. Ubrzo su uslijedila uhićenja, a među prvima su bili uhapšeni Adam i Valerijan Pribićević. Ukupno su uhićena i optužena 53 srpska političara, mahom članovi Srpske samostalne stranke, a sudski proces nazvan Veleizdajničkim započeo je 3. ožujka 1909. Optužnica je bila podignuta 12. siječnja i teretila ih je da su u Hrvatskoj, Dalmaciji te Bosni i Hercegovini širili antidinastičku velikosrpsku propagandu i djelovali na odcjepljenju navedenih pokrajina iz Monarhije i njihovom pripojenju Srbiji. Proces je završio 5. listopada 1909. osudom 33 optuženika na kazne zatvora.²⁷⁵ Podigao je veliku pozornost, a zaslugom pojedinaca, poput T. G. Masaryka, R. W. Seton-Watsona²⁷⁶ i Ivana Lupisa Vukića²⁷⁷ europska i američka javnost su se za nj zainteresirale. Seton-Watson ocijenio je kako je Rauchova vlada imala veliku ulogu u pripremi dokumentacije za Veleizdajnički i Friedjungov proces.²⁷⁸ Vrlo je zanimljivo da je Pavao Rauch osobno posjetio Friedjunga u Beču 19. travnja 1909. nagovarajući ga da svjedoči u Veleizdajničkom procesu što je ovaj otklonio. Friedjung je odmah pismom obavijestio o svemu Aehrenthala komentirajući kako nije stekao utisak da ban promatra situaciju na način koji prvenstveno vodi računa o dobrobiti cijele Monarhije.²⁷⁹ O tijeku procesa Rauch je osobno redovito

²⁷⁴ M. Gross, *Hrvatska politika*, 179; M. Strecha, 428.

²⁷⁵ U sklopu političkoga kompromisa ugarske vlade s Koalicijom za Tomašićeva je banovanja Sudbeni stol revidirao proces 2. travnja 1910.

²⁷⁶ On je u Zagreb došao 10. svibnja te je dva tjedna pratio proces. Izvijestio je *Morning Post* da je proces parodija pravde, inspiriran i kontroliran od jedne, po engleskim idejama, despotske vlade; suci su skupljeni iz neke „Verbrecherkolonie“, a predsjednik suda najbolji je u jednom izrazito lošem skupu. R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni. *Korespondencija 1906-1941.*, London-Zagreb, 1976., sv. 1., 16. Seton-Watson, žestoki kritičar Rauchova režima (pod pseudonimom Scotus Viator objavio je knjižicu *Absolutismus in Kroatien*, 1909.), polemizirao je s Kršnjavim koji je, prema vlastitom priznanju, pomogao u pisanju optužnice. Z. Matijević, Isidor Kršnjavi and Robert W. Seton-Watson on Politics in Croatia during the Reign of Ban Pavao Rauch, *Review of Croatian History* 6, 2010., 112.

²⁷⁷ On je pratio proces za *New York Herald*. O njemu vidi: B. Bezić Filipović, Ivan Lupis-Vukić, Prvi iseljenički novinar, Split, 2011.

²⁷⁸ „The Agram Treason Trial was Rauch’s work, indeed the pamphlet ‘Finale’ of Nastić the young Bosnian agent provocateur, was produced under Rauch’s auspices. There is strong reason to suspect that the forgeries which deceived Dr. Friedjung were the work of creatures of Rauch, and after being concocted in Agram found their way to Belgrad or Semlin and so into the Austrian Embassy and back to Vienna.“ „If it had come to war, thousands would have fallen on the battlefield, in order that Rauch’s spies might enrich themselves.“ Dodao je kako je falsificiranje dokumenata sredstvo kojim se i inače služi obitelj Rauch navodeći primjer Levina koji se time poslužio 1872. u svojoj borbi protiv biskupa Strossmayera i njegovih pristaša. Pritom je mislio na Levinov pokušaj da lažnim zapisnicima sjednica vodstva Narodno-liberalne stranke dokaže njezinu tobožnju veleizdajničku povezanost s Rusijom, Crnom Gorom i Srbijom. R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, sv. 1., 67.

²⁷⁹ Sam je ban 5. V. 1909. Aehrenthala izvijestio kako proces dobro napreduje i samo se jedan svjedok loše ponio, a slijedi hapšenje i optužba A. Schlegela koja će imati učinka (Schlegel je bio bivši martijanečki kapelan i učitelj Rauchove djece 1902.-5., a potom je napustio svećenički stalež i postao političar i publicist. O procesu je izvještavao Setona-Watsona i Masaryka; M.

izvještavao Aehrenthala, a i Daruváryja čime je pokazao da je čovjek bečkoga središta. Naime, ne treba zaboraviti da od uspostave dualizma službena komunikacija Zagreba i Beča ide preko Budimpešte.

Za bečko je središte Veleizdajnički proces postao opterećenjem jer je kriza iza-zvana 5. listopada 1908. aneksijom Bosne i Hercegovine riješena 26. veljače 1909. No još veća blamaža od Veleizdajničkoga dogodila se u vidu Friedjungova procesa. Austrijski povjesničar Heinrich Friedjung na temelju falsificiranih dokumenata koje mu je dalo Ministarstvo vanjskih poslova objavio je članke u kojima je optužio članove Hrvatsko–srpske koalicije, poglavito Supila, za održavanje veleizdajničkih veza sa srpskim Ministarstvom vanjskih poslova. Koalicija ga je tužila zbog klevete, a tijekom procesa, koji počinje 9. prosinca 1909. u Beču, postaje razvidno da su optužbe temeljene na falsifikatima. U procesu su objedinjene i tužbe Koalicije protiv glasila kršćanskih socijala *Reichsposta* iako je taj predmet već bio star skoro godinu dana. Masaryk je jedan od svjedoka Koalicije kojoj presudno pomažu i svjedočenja srpskih svjedoka.²⁸⁰ Iz Beča je političkim putem zatražena pomoć od Rauchove vlade za Friedjunga, ali zagrebačka dokumentacija nije bila od pomoći.²⁸¹ Ovoga puta blamaža u europskoj javnosti bila je potpuna jer je Friedjung izgubio proces i svi-ma je bilo jasno da je radio na zahtjev austrijske vlade. R. S. Watson je komentirao proces u dugom prilogu za *Spectator* 1. siječnja 1910. te u pismu Georgeu Setonu istoga dana. Istaknuo je kako je taj proces ne samo prekretnica u povijesti „hrvat-sko–srpske rase“ („Croato–Serbian race“), nego u skoroj budućnosti može utjecati na ravnotežu sila i stratešku politiku sredozemnih sila. Jedinствен je po tome što nikad prije nije cijela vanjska politika neke zemlje bila na optuženičkoj klupi jer pravi optuženik nije Friedjung nego Aehrenthal koji je ostao ministar samo zato jer ne odgovara parlamentu nego austro–ugarskim delegacijama i jer vladar nadzire resor vanjskih poslova.²⁸² Igrom slučaja za *Obzor* je proces pratila Marija Jurić Za-gorka čiji je otac bio zaposlenik Geze Raucha.

Zanimljivo je saslušati i drugu stranu, tj. samoga Raucha. Uz njegove memoare u tom pogledu zanimljiva su i pisma koja je redovito slao odjelnome predstojniku kabinetske kancelarije u Beču, Gezi Daruváryju.²⁸³ Već 31. siječnja konstatira kako

Kolar, *Skrivene biografije*, 155.). U sljedećem pismu 21.VI. 1909. obećava da će se plan s procesom održati i obavještava da su kod branitelja Srđana Budisavljevića, koji je s Hinkom Hinkovićem bio u audijenciji kod kralja Petra, na povratku u Zemunu nađeni kompromitirajući dokumenti koje će mu donijeti osobno šef zemunske policije. U pismu od 27. VI. izvještava da proces dobro napreduje, izjave svjedoka sve su preciznije i pregnantnije, a od 1. VII. počinje preslušavanje Nastića. Dana 9. VII. 1909. izvještava da saslušanje Nastića teče briljantno, a osuda barem 35-40 je sigurna; zbog velikoga interesa europske javnosti predlaže da se objavi brošura. Već je razgovarao s jednim autorom koji bi to sve prikazao s humorom, Wekerle bi preuzeo troškove tiskanja na mađarskom, Rauch na hrvatskom, a moli Aehrenthala da to učini za francuski i njemački. Naposljetku, 27. IX. 1909. izvještava o završetku postupka, osuda će uslijediti za 8 dana, osudom je saznao od tužitelja da će 25 biti oslobođeni, ostali osuđeni, a ne zna hoće li biti osuda na smrt! Aus dem Nachlaß, sv. II., 673-4, 677-9, 692, 693-4, 696 i 719.

²⁸⁰ Šidak–Šepić–Karaman–Gross, 248-251.

²⁸¹ Memoari bana Pavla Raucha, 99.

²⁸² R. W. Seton–Watson i Jugoslaveni, sv. 1, 66-67.

²⁸³ Haus–Hof und Staatsarchiv, Beč, Kabinettsarchiv, Geheimakten, kroatische Angelegenheiten, sv. 26. Navedena pisma snimila je tijekom svojih istraživanja u Beču Mirjana Gross koja mi je ustupila mikrofilm. Neka od tih pisama objavljena su u ovom svesku. Budući da je navedena građa u međuvremenu u mikrofilmiranom obliku ustupljena Hrvatskome državnom arhivu ovdje se koriste te signature.

izgledi nisu dobri te da vlada nevjerojatan teror masa, a da je činovništvo nepouzdanano. Jedini izlaz vidi u ekonomskim mjerama kojima bi se moglo parirati tim agitacijama. Tuži se na hajku u tisku (8. veljače) te na „Religionsstörungen der gemeinsten Art“. Sloboda se shvaća kao dopuštenje za svaki štetni čin. U pismu od 9. svibnja tuži se i na učitelje, ističe da mora primijeniti nenormalna sredstva, da mu se predbacuje da postupa neeuropski, no pita se jesu li ti ljudi Europljani. Dodaje kako Balkan prestaje tek na štajerskoj granici. Kontinuirano spominje teškoće sa Srbima: napise u *Srbobranu*, sukobe sa srpskim klubom i Medakovićem. Već u pismu od 24. siječnja prilaže članak iz *Srbobrana* da se vidi kako oni poimaju lojalnost te kako je Bosna za njih zapravo „Serbia irredenta“ (ujedno ga zanima može li se postupati po kaznenom zakonu). U izvještaju vladaru o svojoj djelatnosti lucidno zaključuje kako ukupan razvoj situacije ovisi o Veleizdajničkom procesu. Kritizira preuranjeno objavljivanje Nastićeve brošure jer je primoralo vlast da počne s uhićenjima iako predbježne radnje nisu bile dovršene i vjerojatno je dio kompromitirajućih dokaza uništen. Istraga i podizanje optužnice tekli su mlitavo i u cijelom postupku pouzdanima i energičnima pokazali su se tek istražni sudac Košutić i državni odvjetnik Accurti. Dokaže li se krivnja optuženima, postaviti će se pitanje ukidanja imuniteta šestorice zastupnika za što ban sugerira raspust Sabora. U tom slučaju bit će nužno raspisati izbore, no trenutno režim ne bi na njima pobijedio. Stoga Rauch predlaže da se izbori tempiraju nakon završetka Veleizdajničkoga procesa s čime će se poklopiti akcija saniranja financijskih neprilika zagrebačkoga i đakovačkog kaptola te otkriće nepovoljnoga stanja stanovitih novčanih institucija vezanih uz oporbu. Tek potom mogli bi se raspisati izbori na kojima bi se mogao postići uspjeh. Kao termin predlaže lipanj, kao mjesec velikih poljskih radova kada agitatori neće imati velikoga uspjeha. Vladi je nužno dobiti 39 zastupnika jer bi s režimu sklonim virilistima mogla imati većinu. Dakako, upozorava ban, sve navedeno moguće je tek ukoliko ne dođe do rata.²⁸⁴

Budući da je odnos prema Srbima uvelike doprinio lošoj recepciji Rauchova banovanja, ukratko bih se osvrnula na to pitanje, dakako bez pretenzije da dam potpuni pregled i ponudim interpretacijske pomake. Već je bilo govora o tome kako je banov važan zadatak prikazati istaknute srpske političare, mahom samostalce, kao rušitelje Monarhije. Došavši kao eksponent dualističkih krugova čiji je cilj bio razbiti Hrvatsko–srpsku koaliciju te stvoriti blok hrvatskih stranaka koje bi poslužile kao uporište u aneksijskoj krizi, ali i nakon nje, Rauch je došao s teškim zadatkom, ali praznih ruku jer nije imao skoro ništa konkretnoga ponuditi. Običan narod itekako je zanimalo da bolje živi, da se izgrade vodovodi, željeznice, škole, bolnice, tvornice. Austrijska i mađarska vlada nisu banu dale nikakvu mrkvu u ruke i gotovo jedino što je mogao postići uz njihovu potporu bio je dolazak na vlast u Hrvatskoj. To nije bio samo problem Raucha i Hrvatske. Svi planovi kako kruga oko Aehrenthala tako i onoga oko prijestolonasljednika nisu bili usmjereni na konkretne rezultate koji bi narode, sve nezadovoljnije načinom vođenja politike, uvjerali da svoje interese mogu ostvariti u Monarhiji. Sve ključne promjene predviđene su za neodređenu budućnost što je još vidljivije kod prijestolonasljednika koji onemogućava Aehrenthala, a sam ne nudi nikakvu alternativu. Franjo Ferdinand, koji nije bio ni federalist ni trijalist, nastoji raznim planovima primamiti nezadovoljne Rumunje, Slovake ili Hrvate, ali je to samo paravan za politiku *divide et impera*, us-

²⁸⁴ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, Bericht des Banus Rauch über seine Amtsthätigkeit in 1908, objavljeno u ovome izdanju.

mjerenu jačanju središnje vlasti. Njegove zamisli o temeljitoj reviziji Nagodbe nauštrb Mađara ne podrazumijevaju supstancijalnu promjenu položaja nemađarskih naroda ili, bolje rečeno, njima bi se ponudila jednakost u nejednakosti.²⁸⁵

Što se agitacija i propagande s bilo koje strane tiče, historiografija bi se trebala pozabaviti pitanjem u kojoj su mjeri obični lokalni sukobi, napose u ruralnim zajednicama, pod utjecajem vanjskoga društva prerastali u ili bili interpretirani kao primarno nacionalni sukobi. Taj problem vrlo inspirativno tematizira na primjerima češko-njemačkih i njemačko-slovenskih sukoba u Habsburškoj monarhiji Pieter Judson.²⁸⁶ Napominjem da moja trenutna saznanja o tom složenome i važnom problemu nisu ni izdaleka dostatna da bih ponudila jednoznačan odgovor, ali na temelju više primjera iz građe Zemaljske vlade razaznajem da bi valjalo slijediti taj istraživački put, tim više što se u navedeno doba u Hrvatskoj intenzivno prepliću pa i sukobljavaju interesi navedenih ekstrinsečnih i intrinsečnih čimbenika, poput velikoaustrijskog kruga, austrijske i mađarske vlade te domaćih političkih grupacija.²⁸⁷ Primjerice, 11. svibnja 1908. banu je poslan brzogov iz hrvatske čitaonice u Buniću uperen protiv trgovca Nikole Price, samostalca koji je u hrvatskoj čitaonici poderao list *Ustavnost* vičući da je to „popovski list“, „Abcug Rauch“, „hulje, svinje, plaćenici i sluge mađarske“. Kotarska oblast u Udbini izvijestila je da telegram nije poslala čitaonica u Podlapcu nego Stjepan Diklić koji je dotad bio jedini trgovac u mjestu, a Prica mu je postao konkurencija. Doduše, blagajnik je čitaonice izjavio da je Prica prije dva mjeseca došao pripit i poderao navedeni list uz povik „Abcug Rauch“ te da su se on i Diklić mjesec dana kasnije potukli iz privatnih razloga pa je podnesena prijava, no cijeli Podlapac smatra da je Prica pristojan, jedino je „nezgodan“ kad se napije.²⁸⁸ U sljedećem slučaju rujna 1908. žitelji Morovića poslali su anonimno pismo da je na pravoslavnoj crkvi i parohiji grb Srbije što je veleizdaja. Župan Hideghety izvijestio je da je istraga utvrdila kako je posrijedi metropoljski grb.²⁸⁹ Dakako, to ne znači da nije bilo sukoba na nacionalnoj osnovi, nego da su ih tendencije koje su dolazile iz urbanih središta vanjskog društva, potpirivale i davale im nova značenja i ciljeve pa su i Hrvati i Srbi sve više počinjali jedni druge držati pod povećalom. Tako su 25. svibnja 1908. dr. Milenko Marković i Đorđe Jagnić općinskom poglavarstvu Pakraca uložili utok protiv odluke županije kojom je potvrdila izbor općinskog odbora. Smatrali su da se u izborima ogleda „čivutsko-frankovska hajka“ jer nije izabran nijedan Srbin iako oni plaćaju najviše poreza. Tvrdili su da je cilj „današnje nenarodne, protuustavne i tudjinske vlade u Hrvatskoj“ da se Srbe hametice potuče. Nije ih uvjerilo ni obrazloženje da izbori ne jamče kako će narodnosti biti ravnomjerno zastupljene ni činjenica da su u Velikim Bastajima izabrani sami Srbi, a utok Hrvata nije također bio odobren.²⁹⁰ Propaganda nije zahvatila samo hrvatsko-srpske odnose. Kotarski predstojnik iz Kutine izvijestio je 16. svib-

²⁸⁵ S. Wank, *The Archduke and Aehrenthal*, 102.

²⁸⁶ Pieter Judson, *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of the imperial Austria*, Cambridge, Massachusetts, 2006.

²⁸⁷ Prema mišljenju Gordane Krivokapić-Jović to se pitanje postavlja za Srbe kao dvojba hoće li Hrvatska biti most ili brana austro-njemačkom prodroru na Balkan. Kao glavno mjesto nacionalnih sukoba vidi male provincijalne varoško-gradske sredine, dok je samo selo slabo zahvaćeno. Gordana Krivokapić-Jović, *Položaj Srba u Habsburškoj monarhiji i izbivanje Prvoga svjetskog rata*, *Dijalog povjesničara-istoričara* 7, Zagreb, 2003., 213-227.

²⁸⁸ HDA, PrZV, sv. 6-14, k. 747

²⁸⁹ HDA, PrZV, sv. 6-14, br 3278. k. 748

²⁹⁰ HDA, PrZV, sv. 6-14, br 2402, k. 748

nja 1908. da je netočna vijest iz zagrebačkih dnevnika i *Budapester Tagblatta* da su u Osekovu Hrvati navalili na Mađare i da je to djelo velikohrvatske propagande.²⁹¹

Takva napeta atmosfera davala je manevarski prostor raznoraznim konfliktima pa i najordinarnijim spletkarenjima na političkoj, nacionalnoj, ekonomskoj, ali i sasvim privatnoj osnovi. Bilo je i slučajeva kada su anonimne prijave protiv Srba dolazile od njihovih sunarodnjaka. Primjerice, anonimnim je telegramom stigla prijava da paroh iz Brđana kod Petrinje nije obavio blagodarenje za rođendan vladara. Nakon istrage pokazalo se da je uvijek to radio na blagdan Preobraženja koje se poklapalo s datumom rođendana što godine 1908. nije bio slučaj pa je paroh unaprijed najavio da će blagodarenje održati 19., a ne 18. kolovoza opravdavajući to time što je uvijek tako radio te da tada u crkvu dođe puno više vjernika. Zanimljiv je detalj zabilježen u županijskom izvještaju da paroh ima 70 godina, da je pobornik Srpske radikalne stranke, a da mu je protivnik učitelj, samostalac koji je i poslao telegram.²⁹² Također valja napomenuti kako je slučajeva velikosrpske propagande i zabranjenih aktivnosti poput krijumčarenja oružja itekako bilo te da Zemaljska vlada u početku Rauchova banovanja nije pravila nikakvih teškoća oko dolaska i aktivnosti pojedinaca i skupina iz Srbije ako nije imala nekog razloga za sumnju.²⁹³ Nadalje, kotarske i županijske oblasti nerijetko su provodile prilično korektna istra-ge i slale takve izvještaje vladi.

Sve navedeno ne znači da se Zemaljsku vladu i bana može lišiti odgovornosti za tendenciozne postupke. Svi oni koje se smatralo pristašama oporbe ili Srba, bivali su uklanjani ili premješteni s dužnosti bez obzira na to jesu li bili posrijedi učitelji, činovnici ili dužnosnici lokalne uprave. Uostalom, u rezervatnom prilogu pismu Daruváryju 13. prosinca 1908. Rauch je jasno dao do znanja kako se protivi tome da među sucima budu jako zastupljeni Srbi jer tada sud zbog Veleizdajničkog procesa neće biti objektivan, a drugi je razlog što bi to kod Hrvata, posebice članova Frankove stranke, izazvalo veliko razočarenje.²⁹⁴ Nadalje, Zemaljska je vlada u kolovozu 1908. zatražila od svih oblasti detaljne izvještaje o srpskim sokolskim društvima, s podacima ne samo o sjedištu i broju udruga i njihovih članova nego i o prebivalištima članova i njihovoj udaljenosti od sjedišta udruge te o političkoj aktivnosti društva. Pristigli izvještaji bili su različiti pa je iz Dvora stiglo mišljenje da je cilj društva politički jer uopće ne drži vježbe niti za to ima prostorija, na zborovima članovi nose srpsko odijelo i zastavu. Iz Vrginmosta se pak izvijestilo da se društvo nije politički isticalo, ali pojedini članovi jesu. Zanimljivo je da je znatan dio tih članova bio slaboga materijalnog stanja i zadužen. Središtem srpstva u tom kraju označena je srpska štedionica u Vrginmostu. Na temelju lokalnih podataka zagrebački župan Vučetić zatražio je od vlade raspuštanje svih sokolskih društava u Kostajnici, a naknadno je poslao obavijest o vođama sokolskih društva u Korenici i Gračacu za koje je tražio premještanje. No izvještaji srijemskoga i senjsko-modruškog župana bili su smireniji i pisani birokratsko-neutralnim diskursom podastirući

²⁹¹ HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 2081, k. 747

²⁹² HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 2594, k. 748

²⁹³ Tako je odobrena ekskurzija ženske učiteljske škole iz Beograda preko Hrvatske i Slavonije u Bosnu, Hercegovinu i Dalmaciju (HDA, PrZV sv. 6-14, 2213, k. 748) ili su pak pozvane oblasti da budu od pomoći znanstveniku Cvijiću tijekom njegovih istraživanja za vodograđevinu na Gacki kod Otočca (isto, 3284).

²⁹⁴ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, Erläuterung zu den Vorklagen über die Ernennung der Oberrichter.

činjenice, a ne procjene.²⁹⁵ Vladin potez da učenje ćirilice prebaci iz drugoga na treći razred doprlo je do vladara koji je zatražio objašnjenje. Banov odgovor bio je dvoiličan jer je opravdavao navedeni potez tobože didaktičkim razlozima.²⁹⁶ Da je njegov odnos prema srpstvu bio posve drukčiji proizlazi iz njegova odgovora na protest Karlovačke metropolije i Srpskoga crkveno–narodnog sabora zbog obrazloženja optužnice u Veleizdajničkom procesu. U njoj se navodi kako se u Hrvatskoj i Slavoniji nije znalo za srpsko ime ni među onima koji su grkoistočne vjere. Ni ćirilicu nije narod do nedavno poznao. Vjera se nije zvala pravoslavnom, narod se vjerom nije identificirao kao Srbi niti se sav grkoistočni živalj (rumunjsko–vlaškoga, grčkog, autohtonog podrijetla) označavao srpskim. Grkoistočna crkva nije imala crkveni grb ni barjak. Nadalje se ističe kako sav narod grkoistočne vjere nije došao iz Srbije i nije srpskoga podrijetla, već je dobrim dijelom ili autohtoni hrvatski živalj ili romanskoga podrijetla, ili se pak doselio iz Bosne. Tek manji dio doselio se iz Srbije 1690. (misli se na seobu pod patrijarhom Crnojevićem). Bez obzira na podrijetlo, sav se taj narod aklimatizirao i asimilirao. U svojem odgovoru ban je ponovio sve ključne postavke glavnoga državnoga odvjetnika Accurtija iznesene u obrazloženju optužnice.²⁹⁷

U sve zategnutijoj atmosferi Vlada je imala pune ruke posla samo da stalno kontrolira i zabranjuje, i svaki pijani vehementni mladac koji bi uzviknuo „Živio kralj Petar!“, možda i bez velikih primisli, nakon istrage i postupka postajao bi gorljivi zagovornik srpstva. Dakako, nije Rauch bio jedini i glavni krivac. Izbijanje Prvoga svjetskog rata zaoštrilo će odnos prema Srbima i odvesti do niza izgređa i povreda njihovih građanskih prava. Lijepo je situaciju sazeo 1915. u svojim pismima austrijskom premijeru i vladaru mađarski premijer Tisza, navodeći kako odbacuje svaku politiku uperenu protiv neke nacije jer ne može preferirati jednu naciju nauštrb druge. Velikosrpska propaganda kod mnogih srpskih stanovnika Monarhije uspješna je, ali se zato ne smije sumnjičiti sve Srbe nego privući „das vorhandene friedfertige Element unter den Serben“. Realan političar ne može stremiti jednoj jedinstvenoj srpskoj politici; savjetuje da vlade izmjenjuju iskustva i pokušaju tako dobiti sveobuhvatniju i točniju sliku velikosrpske propagande. Veliki je nedostatak što policijska tijela ne surađuju, a i prostorna podjela te državne djelatnosti na četiri odijeljena organizma predstavlja veliku zapreku. U pismu je vladara opetovano upozorio na zabrinjavajuće prilike u Hrvatskoj čemu doprinose i vojne oblasti, poglavito vojno zapovjedništvo u Zagrebu. To što su sarajevski atentat i držanje Srba nakon njega doveli do mržnje prema Srbima ljudski je razumljivo, ali politički pogrešno pri čemu napadi i ekscesi nisu vojno uvijek ispravno ocijenjeni (npr. antisrpske demonstracije u Sarajevu, ekscesi u Zagrebu). Sumnjiči se sve Srbe, a centar toga je vojno zapovjedništvo koje je postalo oruđem frankovaca. Srbe se miče sa položaja, podupire se ukidanje ravnopravnosti Pravoslavne crkve i konfiskacija crkvene imovine, likvidacija svih srpskih trgovačkih društva, banaka itd. Radi se i protiv mađarske vlade i dualizma.²⁹⁸ Mudre Tiszine riječi naknadna su pamet, a i sama je mađarska vlada imala nemala udjela u stvaranju cijele te konste-

²⁹⁵ HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 3326, k. 748.

²⁹⁶ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, mikrofilm br. D-1284. Pismo Raucha od 21. listopada 1909.

²⁹⁷ HDA, Kraljevski ministar hrv. –slav. –dalm. u Budimpešti, Predsjedništvo, br. 149/1909., k. 26. Ministar Josipović tražio je očitovanje bana 2. IV., a ovaj je to učinio tek 22. V. 1909.

²⁹⁸ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, mikrofilm br. D-1285, fol. 566, Tisza Körberu 20. IV. 1915, fol. 571, Tisza vladaru 18. II. 1915.

lacije. No opsežnije sam citirala njegove riječi iz 1915. jer u mnogome odražavaju nastavak situacije iz Rauchova doba, čak su i mnogi akteri isti. Želim na taj način istaknuti da je posrijedi problem koji je daleko nadilazio dvogodišnje Rauchovo banovanje. Uostalom, postoje mišljenja kako je blamaža zbog Veleizdajničkoga i Friedjungova procesa utjecala na to da vrh Monarhije nakon sarajevskoga atentata nije učinkovitom antisrpskom propagandom pokušao za sebe stvoriti povoljnu političku situaciju.²⁹⁹

Kako je i izbijanje rata bilo vrlo izgledno, održavale su se u ljetu 1908. vojne vježbe, naređivalo popravljjanje cesta u vojne svrhe i vodili pregovori o uvođenju komesarijata. Velikoaustrijski krugovi zalagali su se za vojni komesarijat, no mađarska vlada bila je oštro protiv jer bi time izgubila utjecaj u Hrvatskoj budući da je zajednička vojska bila izvan njezinoga djelokruga. No prihvatljivo joj je bilo uvođenje izvanrednoga stanja s posebnim ovlastima banu i oblastima. O tome je Wekerle još krajem 1907. razgovarao s J. Frankom i P. Rauchom u odvojenim razgovorima, a obojica su zapravo prihvatila takvo rješenje.³⁰⁰ Ban je ostao pristaša takvog rješenja te je osobno sudjelovao na sjednici ugarske vlade 22. ožujka 1909. uputivši istoga dana ministru Josipoviću dopis s prijedlogom četiri zakonskih osnova o mjerama za slučaj rata koje bi se predložile Hrvatskom saboru, ili bi se uvele naredbom ako se "zbog sadanjih prilika ne bi mogle u saboru uzeti u pretres i prihvatiti". Posrijedi su osnove: 1) o mjerama u slučaju rata, 2) o podređenosti građanskih osoba kao pratilaca vojske vojničkoj kaznenoj vlasti u slučaju rata, 3) o vladinu povjereniku za slučaj spremne (mobilizacije) i 4) o izvanrednoj kaznenoj vlasti političkih oblasti. Premda je mađarska vlada poduprla te osnove, one nisu poslone u proceduru jer je vladar 3. travnja odgovorio da trenutno nisu potrebne.³⁰¹ Bečko je središte tako reagiralo stoga što je aneksijska kriza prevladana i nije se htjelo dodatno zaoštravati situaciju u Hrvatskoj. U takvim okolnostima Rauchova vlada nije se dobro snalazila i „Abcug Rauch“ postajao je sve popularnijim povikom. Sam ban također je postao čestom metom karikatura.³⁰² Banska se stolica žestoko tresla u kasno proljeće i ljetu 1909. godine i već se naveliko spekuliralo o njegovu odlasku. Znao je to i ban pa se direktno obratio Aehrenthalu i Daruváryju kako bi doznao nakane vladara. U pismu Aehrenthalu iz Martijanca 27. lipnja 1909. ističe da se zbog nejasnih okolnosti

²⁹⁹ Barbara Jelavich, What the Habsburg Government Knew about the Black Hand, Austrian History Yearbook sv. 22, 1991., 131-150.

³⁰⁰ M. Gross, Hrvatska, 164-165.

³⁰¹ HDA, Kraljevski ministar hrv. –slav. –dalm. u Budimpešti, Predsjedništvo, br. 148/1909., k. 26; A. Suppan, Oblikovanje nacije, 329-336. Rauch je u pismu 16. III. 1909. Daruváryja izvijestio o tim izvanrednim mjerama. HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, br. D-1284.

³⁰² Rauch je stalno na meti napose satiričkoga lista *Koprive*, najčešće iz pera Slavka Vereša. Već u 1. broju iz 1908. na naslovnici je prikazan kako bičem goni krdo svinja uz komentar „Vladajući planet: barun Rauch“, a naslovnica 6. broja ismijavala je njegove komesarske ambicije prikazujući ga kao mesara (ko-mesar). Ismijavan je i kao trgovac svinjama i uzgajivač purana. F. Dulibić, 143-170; M. Kolar, Ban Pavle Rauch i Podravina, Podravski zbornik 24-25, 1998.-99., 114-116; Neke karikature otisnute su i kao dopisnice, u HPM su sačuvane dvije koje prikazuju bana. Na prvoj (HPM 11902) pao je s konja na kojem je grb Trojedne kraljevine s krunom sv. Stjepana. Čini mi se da Rauch na glavi ima fes. Tekst je: Rauch „I dodje Pavle i reče sad sam na konju: I začu se glas Naroda, glas sina gospodnjeg: Neka se ni parip ne da od svakoga jašiti“; Na drugoj dopisnici (11905) Wekerle kao Zeus gromovnik viče: „Sjeti se Rauše da si dim i u dim da ćeš se pretvoriti“. Posrijedi je igra riječima s banovim prezimenom koje na njemačkom znači dim.

ugarske krize nalazi u dubioznoj situaciji te moli ministra za pojašnjenje. Dođe li do kabineta „četrdesetosmaša“, Rauch smatra da je gotov, ali misli da nije tako i da je veća vjerojatnost kombinacije s Khuenom kao premijerom ili ministrom. Pita se može li on tada ostati jer su se bili sukobili; odgovor ovisi o tome kako se Khuen odnosi prema tome jer Rauch smatra da je nakon tolikih godina već trava narasla preko toga.³⁰³ Ugarska je kriza riješena kompromisom 5. srpnja kojim je Wekerle ostao premijerom iako je svima bilo jasno da je rješenje privremeno. Khuen je bio zadovoljan jer se kriza završila „po njegovom i Lukacsevom receptu“ – iscrpljivanjem svih mogućnosti održanja ugarske Koalicije na vlasti. Tek potom kruna može poduzeti energičnije mjere koje bi podrazumijevale raspuštanje Ugarskoga sabora i raspisivanje izbora na temelju općega prava glasa. Savjetuje Tomašiću da se i dalje drži po strani i obavještava ga kako je na Wekerleovo pitanje što da čini u Hrvatskoj odgovorio kako se ništa ne može dok se ne stabilizira politička situacija u Ugarskoj, a Wekerle mu je rezignirano odgovorio da to znači i dalje puko kuburenje („fortwursteln“). No Khuen se počeo pripremati za političku akciju pa piše kako se vrši sondiranje po županijama, a napominje i kako će možda biti nužan sporazum s nekim „rezolucionašima“, tj. članovima Hrvatsko–srpske koalicije.³⁰⁴ I doista, već u rujnu Khuenu će se nuditi premijersko mjesto.³⁰⁵

Politička kriza u Ugarskoj kao i trajanje Veleizdajničkoga procesa odgodili su Rauchovu ostavku. Oskoljen, ban je lipnja 1909. krenuo u predizbornu turneju po Požeškoj županiji gdje je ostvario stanoviti uspjeh, a predstojnik Odjela unutrašnjih poslova Slavko Cuvaj proputovao je bjelovarsko–križevačko područje. Ban je tijekom požeške turneje održao više od 100 govora i u pismu Daruváryju se pohvalio kako je postigao uspjeh te da je Koalicija izgubila podršku jer su za vladinu stranku 6, a za frankovce 2 izborna kotara.³⁰⁶ Istaknuo je kako su njegovu turneju dobro pripremili, spomenuo je velikoga župana Julija Junkovića, no zasluge je imao i S. Cuvaj. Napose je uspješan bio posjet samoj Požegi koju od 1891. nije bio posjetio nijedan ban. Rauch je u njoj boravio od 14. do 16. lipnja 1909., a pozdravilo ga je mnoštvo. Primio je mnogobrojna izaslanstva kao i predstavnike svih vjeroispovijesti, katoličke, pravoslavne, evangeličke i židovske. Velikomu banketu nazočilo je više od 150 osoba, a po gradu ga je proveo Julije Kempf čiju je knjigu o Požegi novčano potpomogao. Ban je drugi dan posjetio tvornicu boja, masti i olovaka u Ratkoviću. Tijekom cijeloga putovanja bio je uglavnom dobro primljen, incidenti su se zbili tek u Brodu (gdje se njegovu dolasku protivio *Gospojinski odbor*), u Kutjevu i kutjevačkoj općini te u Cerniku gdje je načelnik preventivno dao zatvoriti oporbenjaka, župnika Novoselca što je u Ugarskom saboru istaknuto kao povreda zastupničkoga imuniteta.³⁰⁷

³⁰³ Wank, 693-4. V. Pismo Daruváryju istoga datuma objavljeno u ovome izdanju.

³⁰⁴ NSK, R 6294b, Pisma Khuena N. Tomašiću 27. VI. i 14. i 27. VII. 1909.

³⁰⁵ Aehrenthal u pismu Khuenu od 9. IX. 1909. (Aus dem Nachlaß, sv. 2, 725) ističe kako bi bio na čelu privremene vlade i obećava da bi to bilo samo do ožujka 1910. Obojica su još od kraja 19. stoljeća bili dobri znanci pa je Aehrenthal zajedno s Kálnokyjem 1895. pokušao Khuena nagovoriti da osnuje novu ugarsku stranku koja bi fuzioniranjem umjerenih liberala i konzervativaca efikasnije podupirala dualizam nego Liberalna stranka. Khuen je odbio ponudu. S. Wank, In the Twilight, 48.

³⁰⁶ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, fol. 185-8, pisma P. Raucha od 10. i 19. VI. 1909.

³⁰⁷ O požeškoj turneji v. Mira Kolar, Požeška županija za banovanja Pavla Raucha s posebnim osvrtom na grad Požegu (1908. – veljača 1910.), Zlatna dolina. Godišnjak Požeštine, 4, 1998., 59-85.

Na gospodarskomu polju Rauch je bio uspješniji nego na političkomu. Uostalom, i sam je bio vlasnik dobro vođenoga martijanečkog posjeda i autor članaka u *Gospodarskom listu*. Rauch se zalagao za što intenzivniju izgradnju željeznice, posebice ličke pruge te trasa od Karlovca do Metlike, od Iloka do Mitrovice, od Vukovara do Rače i od Slankamena do Indije. Da mu je do toga bilo izuzetno stalo, pokazuje i promemorija podnesena vladaru.³⁰⁸ Osim željeznica ban se zalagao za uređenje riječnoga prometa, poglavito savskog, kupuskog i dravskog te za gradnju nasipa i kanala. Obećao je izgradnju mreže cesta, unaprijeđivanje poljoprivrede, stočarstva, trgovine i obrta. Od obećanoga malo se moglo provesti što je postalo jasno već u ljetu 1908. Zbog krize kredita u cijeloj Monarhiji zastale su investicije pa se ban poslužio prodajom drva iz Krajiške investicijske zaklade. Uopće, nije pokazivao financijsku disciplinu pa je trošio više nego što je imao na raspolaganju. Dakako, banu je neprilike stvarala gospodarska politika ugarske vlade koja je povisila oporezivanje žestica te bila restriktivna prema hrvatskim tvrtkama glede podjeljivanja koncesija. Banu je teškoće predstavljala i obustava gradnje ličke pruge te odlaganje osnutka gospodarskoga odjela Zemaljske vlade.

Neki su od realiziranih poteza sljedeći: nabava čistokrvnih simentalki i organiziranje izložaba stoke i konja u Hrvatskoj, naredba o održanju gospodarskih predavanja za puk, poticanje osnivanja uzornih seljačkih gospodarstava koja su mogla dobiti povoljan vladin kredit, nabava cijepnjaka otporne američke vinove loze, ukidanje državnih mitnica, isušivanje Lonjskoga polja, potvrda pravila Saveza hrvatskih obrtnika i njihova glasila te osnutak Obrtnoga doma u Zagrebu. Ban je pokazao interes i za Primorje smatrajući da se paralelno u njemu može razvijati industrija i brodogradnja (novo Danubiusovo brodogradilište u Kraljevici) kao i turizam. Premda je imao pozitivan stav prema potrebi osnutka industrijskih poduzeća smatrajući da se u tom pogledu valja osloniti i na strani kapital, ban je kao zemljoposjednik ipak bio prvenstveno orijentiran na poljoprivredu i stočarstvo. Osobno je smatrao da je nužno zadržati veleposjede i srednje posjede, no tempo modernizacije nije se dao zaustaviti i mnoga su imanja prodavana. Banu se posebno predbacivalo što vlada nije uspjela kupiti ogromni posjed kneza Schaumburg-Lippea. Rauchu su jasne bile negativne demografske i ekonomske posljedice sve izraženijeg emigracijskoga vala pa je osnovao pododsjek vlade za iseljavanje.³⁰⁹

Rauchov interes za gospodarstvo dijelom je politički motiviran. Sam je više puta pisao kako se nešto može postići za vladu tek gospodarskim potezima. Oni bi s jedne strane privukli „male“ ljude, a s druge bi podrovali ekonomske temelje Hrvatsko–srpske koalicije. Stoga je ban nastojao steći kontrolu nad Hipotekarnom bankom kojom se i prije Khuen koristio u borbi protiv domaćega kapitala. Namjesto dotadašnjega vladinog povjerenika u banci koji je bio Tomašićev čovjek, Rauch postavlja podbana Crnkovića. Također nastoji poljuljati Srpsku banku i (Kulmerovu) Prvu hrvatsku štedionicu pa u Pešti pregovara s čelnicima mađarskih banaka o osnutku nove velike banke, no bez uspjeha.³¹⁰

Za Rauchova banovanja pokrenuto je i nekoliko važnih projekata u oblasti javnoga zdravstva i socijalne skrbi, od kojih valja izrijekom spomenuti gradnju bolnice na zagrebačkoj Šalati, utemeljenje sirotišta na Josipovcu, sanatorija Brestovac na Medvednici i umobolnice u Pakracu.

³⁰⁸ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, Pismo Raucha vladaru 16. V. 1909.

³⁰⁹ O gospodarskim potezima v. Mira Kolar, Ban Pavle Rauch i Hrvatska, 241-323; Ista, Ban Pavle Rauch i Podravina, 113-136; Ista, Požeška županija, 59-85.

³¹⁰ M. Gross, Hrvatska, 173.

Naposlijetku, valjalo bi prikazati i kulturno–prosvjetnu politiku Pavla Raucha. Sam ban bio je kulturno pa i umjetnički nastrojen, skladao je manje glazbene komade i pisao književne tekstove. Imao je velike zasluge za osnutak Nacionalne i sveučilišne knjižnice. Evo što o Rauchovoj ulozi piše Velimir Deželić koji 1911. postaje ravnateljem Knjižnice:

“Kada je g. 1908. hrvatskim banom postao moj konškolarac Pavao Rauch, pošao sam do njega da mu govorim o teškom stanju naše sveučilišne knjižnice. Znao sam da je bio unionist kao i njegov otac Levin, ali računao sam na njegovo staro prijateljstvo. Još kao đak znao je češće dolaziti u našu kuću, kao učenik bio je odličan i isticao se kao dobar Hrvat. Kasnije sam pozvan i na njegovo imanje Martijanec, pa smo se tom zgodom i pobratili. Bio je vrlo muzikalan i volio je društvo. Imao je i umjetničke ambicije pa mi je za ‘Prosvjetu’ poslao nekoliko stvarčica. Lijepo me je primio. Tom sam ga zgodom potsjetio, da je kralj Franjo Josip kada je g. 1895. bio u Zagrebu, u svom govoru na Sveučilištu obećao da će dati sagraditi posebnu zgradu za sveučilišnu knjižnicu. Sabor je u svojoj sjednici od 14. ožujka 1907. prihvatio zakonsku osnovu za gradnju knjižnice i ona je dobila i sankciju, ali sad se želi od gradnje odustati i za knjižnicu adaptirati staru sveučilišnu zgradu. Obrazložio sam banu da to ne može biti nikakvo trajno rješenje, jer moderne biblioteke traže posebnu gradnju. Ban me je pozorno slušao i na kraju rekao – ‘Bumo videli kaj se tu more napraviti’.”³¹¹ Zemaljska vlada je doista 1909. odlučila da se priđe gradnji knjižnice i objavila je 27. veljače natječaj na koji je predano 9 različitih idejnih osnova. Komisija koja se sastala 27. i 28. prosinca 1909. došla je do zaključka da međusobni položaj pojedinih prostorija ni u jednom projektu nije odgovarajući pa bi se svaki projekt, za slučaj da do izvedbe dođe, morao podvrći opsežnom studiju i potankoj preradi. Kao najbolje pokušaje nagradila je prijedloge D. Sunka i R. Lubynskog. Vlada je stoga početkom 1910. godine poslala na put po Europi dr. Velimira Deželića i svojega inženjera kojima se pridružio i nagrađeni arhitekt Rudolf Lubynski kako bi proučili novosagrađene europske knjižnice.

Rauch je također obnovio operu HNK-a, a u pismu V. Lunačeku iz 1920. napisao je kako su on i odjelni predstojnik Mikšić, oboje glazbeno nadareni, razgovarali o tome, dobili utisak da se pothvat novčano dade izvesti te našli intendanta, Vladimira Trešceca, koji će naum provesti u djelo.³¹² Ravnateljem opere postao je Srećko Albin.³¹³ Ban je izdašnije odlučio financirati Kazalište određivši u proračunu 1910. trajnu dotaciju od 15.000 kruna koju je u roku od dvije godine valjalo povisiti na čak 25.000 kruna.³¹⁴ I sam je ban bio posjetiteljem predstava, primjerice 1. listopada bio je na izvedbi N. Š. Zrinskoga, u ženskoj pratnji grofice Vay.³¹⁵

Za Rauchova je banovanja u Zagrebu počelo uređivanje Gradskoga muzeja i knjižnice te gradskog arhiva. Doduše, za to su se jako založila Braća hrvatskog zmaja, no bez bana od pothvata ne bi ništa bilo. K tome Rauch je prijateljevao sa „zmajem“ E. Laszowskim kojeg je postavio za prvoga arhivara novoosnovanog arhiva u Osijeku. Rauch je novčano potpomogao i Staretinarsko društvo u Kninu.

³¹¹ Mladen Deželić, Velimir Deželić i Sveučilišna knjižnica u Zagrebu, *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* sv. 33, br. 1-4. 1990.

³¹² NSK, R 4581b.

³¹³ Albin se ozbiljno latio posla pa je opera gostovala u kolovozu 1909. u Leipzigu s komadima *Bosonoga plesačica* i *Barun Trenk*.

³¹⁴ M. Kolar, Ban Pavle Rauch i Hrvatska, 293.

³¹⁵ Isto, 294.

Pokazao je sklonost i likovnoj umjetnosti pa je tijekom audijencije obavijestio vladara o likovnoj izložbi koja će se otvoriti 30. travnja, a vladar je osobno izdvojio za kupnju umjetnina 6.000 kruna.³¹⁶ Ban je naručio od kipara R. F. Mihanovića i R. Valdeca poprsja Gaja, I. Kukuljevića i I. Mažuranića izložena na Zrinjvcu. Za njegova banovanja otvoren je cjeloviti stalni postav Umjetničko–obrtničkoga muzeja, utemeljena je zidarsko–klesarska škola u Crikvenici, odobrena kupnja Cetingrada i dogovorena obnova staroga kostajničkog grada.

Pomalo bahati Rauch tijekom banovanja došao je u sukob s nizom istaknutih ličnosti u rasponu od vojne do sudbene vlasti. Sukobljavao se primjerice s A. Rakodczajem³¹⁷, R. Grbom³¹⁸, a hrvatsko–slavonski ministar u mađarskoj vladi, Geza Josipović već dulje je vodio politiku mađarskih interesa s ambicijom da sruši Raucha.³¹⁹ Čak i u krugu aristokrata Rauch je izgubio potporu,³²⁰ a izgubio je bitku i na polju širenja raznoraznih glasina. Naime, važan dio tadašnje političke kulture činili su razni tračevi i glasine, u čijem plasiranju su banovi protivnici bili bitno uspješniji, a valja spomenuti da su im Rauch i njegovi suradnici često davali povoda. Bez obzira na to jesu li navedene glasine bile potpuno neutemeljene ili dijelom istinite, reputacija bana i njegovih najbližih suradnika poput Vučetića, bila je ozbiljno poljuljana.³²¹

³¹⁶ V. ovdje objavljeno pismo Raucha Daruváryju 9. V. 1908. i bilješku.

³¹⁷ Predbacio mu je 2. lipnja 1908. udaljavanje iz Hrvatske bez dopuštenja bana, a Rakodczay mu je rezolutno odgovorio. HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1284, fol. 115-119; O Rauchu je nepovoljno mišljenje imao i Aleksandar Vancaš. I. Kršnjavi, Zapisci, sv. 2, 562.

³¹⁸ Grba i Rauch su u latentnom sukobu, ban učestalo traži vojnu asistenciju koju Grba nerijetko odbija. HDA, PrZV, sv. 6-14, br. 1113 i 1758, k. 747.

³¹⁹ Trogrlić, 173 i 176. U pismu Aehrenthalu Rauch je još 5. V. 1909. istaknuo kako mu je važno da prilikom rekonstrukcije Vlade mjesto ministra za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju zauzme netko tko mu neće ometati planove, kao u riječkom pitanju i imenovanju biskupa. Preporučio je Mikšića, ali je znao da ga Mađari neće prihvatiti pa je spomenuo grofove Rudolfa i Stjepana Erdödyja ocijenivši da prvi neće prihvatiti ponudu, a da drugi nema dovoljno znanja jer mu nedostaje školovanja iako je kao autodidakt mnogo toga nadoknadio. Pogodnim je smatrao Aladara Jankovića i Janka Jelačića koji je premlad i usto njegov nećak. Ostale kandidate ocijenio je drugoklasnima – savjetnika Ministarstva trgovine Ehrenhöfera, savjetnika Ministarstva za Dalmaciju, Hrvatsku i Slavoniju Karla Unkelhäusera i Nikolu Tomašića. Upozorio je da je župan Imre von Hideghety prosrpski nastrojen pa ga se nikako ne smije uzeti u obzir. U sljedećem pismu od 21. VI. 1909. ističe da je ministar Josipović neučinkovit, prilaže dokumente iz resora bogoštovlja i nastave koje nije riješio kako bi pokazao da odjelni predstojnik Mikšić ne radi dobro. U pismu 3. VII. 1909. za ministra predlaže grofa Tomu Erdödyja, jednog od rijetkih koji je od početka stao pod njegovu zastavu pa bi jamčio suradnju bana i ministra. Grof je dao svoj pristanak (T. Erdödyja ban je dobro poznao, bio je njegov vršnjak, a pravo je u Beču upisao istodobno kad i on.). Protiv Ehrenhöfera je jer će nastaviti Josipovićevim putem, a nije ni dobar činovnik, priča se da je kod gradnje željeznice pogodio nekim poduzetnicima. U rujnu je ban ponešto promijenio ton pa je u pismu 27. IX. istaknuo da se u recentno vrijeme Josipović vladao lojalno i da je možda Mikšić bio jabuka razdora (!). Za ministra je sad predlagao svog rođaka Škrleca. Aus dem Nachlaß, sv. II., 677-9, 692, 695 i 719.

³²⁰ Još na početku njegova banovanja barun Hellenbach izjavio je da je Hrvatska dobila bankrotsku vladu, a da je ban „derompte“. Krajem 1908. i banov prijatelj grof Oršić ocijenio je da ga ne može podržavati. I. Kršnjavi, Zapisci, sv. 2, 502 i 554.

³²¹ Osim alkohola i stalnih veselica u društvu njegovog kompanjona, velikoga župana Vučetića koji stalno samo priča viceve, najčešće se banu predbacivao odvojen život od supruge koja je navodno pala u ruke nekom *žigolu* koji ju je samo htio materijalno iskoristiti.

Sam ban bio je svjestan svog položaja. U pismu Aehrenthalu od 27. rujna 1909. istaknuo je kako nema dobre odnose s ugarskom vladom koja mu nije dala potporu za unionističku stranku u Hrvatskoj, a bez mađarske vlade ne može utemeljiti stranku.³²² Nakon što je njegov ljuti protivnik Khuen postao mađarskim premijerom, Rauchov je položaj postao vrlo klimav. Tada se još održao na vlasti, ali je glavnim političkim čimbenicima bilo jasno da je to samo privremeno. Završetak Friedjungova procesa i Khuenov premijerski položaj zapečatili su banovu sudbinu. Otpusno pismo upućeno mu je 5. veljače 1910. i otišao je vrlo tiho.³²³ Doduše, nije točno da je otišao bez ikakva odlikovanja jer je nagrađen položajem dvorskoga savjetnika još 1908. (za razliku od svojega prethodnika koji je tu čast stekao tek razrješenjem; očito se Raucha željelo unaprijed nagraditi). Njegov je odstup oporba dočekala s vidnim odobravanjem pa je *Obzor* ironično napisao da se povukao onako mirno, nečujno i čedno kako je goropadno, bučno i oholo bio nastupio. Zaključak je da nije ispunio ništa od programa, da je popustio u vezi Željezničarske pragmatike te da je njegova uprava bila: „grozničavo gramženje za vlašću spojeno sa besavjetnim klevetanjem“.³²⁴ Iako se tada činilo da je Rauch zadulje poslan u političku mirovinu, tomu nije bilo tako. Nakon neuspjeha Tomašićeva banovanja (Tomašić je dvaput nudio ostavku koja na Khuenov zahtjev nije prihvaćena) Aehrenthal se opet sjetio Raucha, međutim njegovu je kandidaturu u korijenu odmah srezao Khuen. Političkom kombinatorikom Rauch se opet intenzivno bavi 1913. godine. Tijekom ožujka 1913. pokušavao je formirati novu stranku iz redova unionista i bivših frankovaca o čemu je razgovarao s dr. Elegovićem i Bošnjakom, a počeo je agitirati po Slavoniji, poglavito u Đakovu gdje je odsjeo u biskupskome dvoru kao gost I. Krapca.³²⁵ Naime, tada za vrhove Monarhije postoji nekoliko opcija rješenja političke situacije u Hrvatskoj: oslon na Koaliciju, oslon na Tomašića i njegovu Stranku narodnog napretka koja bi morala postati bitno šira politička grupacija te naposljetku uskršavanje Rauchovog režima s oslonom na novu ujedinjenu stranku prava.³²⁶ No, već u ljeto 1913. novi komesar Škrlec počeo je s pripremama za obnovu ustavnosti i sklapanje sporazuma s Koalicijom. Zbog tog se Rauch zbližio s nekadašnjim suparnikom Tomašićem nastojeći u rujnu 1913. na stvaranju nove političke opcije koja bi imala podršku mađarske vlade pa se pregovaralo s premijerom Tiszom, no svi su ti planovi ostali neostvareni, jer se Tisza u studenom sporazumio s Koalicijom.³²⁷ Pavao Rauch je i dalje pratio politička zbivanja, politika mu je bila u krvi i održavao je stare kontakte i sklapao nove. Tijekom proljeća 1914. posjetio je Južnu Ameriku (Brazil, Argentinu, Paragvaj i Čile), a putovanje je zasigurno bilo i politički motivirano što su njegovi protivnici promptno uočili.³²⁸ Naime, među hrvatskim iseljenicima tada je na vrhuncu bilo svrstavanje u „Austrijake“, tj. pobornike Monarhije i „Jugoslavene“, a potonji su bili brojniji. Tijekom boravka u Buenos Airesu Rauch je bio privatni gost Nikole Mihanovića, gotovo jedinoga uglednog i bogatog Hrvata „Austrijaka“. Gostoprimstvo prema „krvoloku“ Rauchu iseljenici su itekako

³²² Aus dem Nachlaß, sv. II., 719.

³²³ HDA, Mikrofilmovi iz inozemstva, D-1287, fol. 134-137 br. 391/1910. Khuenov dopis vladaru datiran je s 4. veljače.

³²⁴ *Obzor*, 9. II. 1908.

³²⁵ *Obzor*, 7. i 20. III. 1913.

³²⁶ Šidak-Šepić-Karaman-Gross, 289.

³²⁷ V. Rauchova pisma Tomašiću objavljena u ovome izdanju.

³²⁸ *Srbobran*, 29. I. 1914.

spočitavali Mihanoviću.³²⁹ Iz nekoliko sačuvanih pisama pisanih iz Južne Amerike I. Kršnjavome saznajemo da je Rauch itekako bio svjestan toga da su tamošnji hrvatski doseljenici uglavnom jugoslavenski orijentirani, pa je gorko primijetio kako su pod utjecajem propagande te da im on nije bio po volji. Smatrao je također da će u Hrvatskoj jedino rješenje nakraju biti vojni komesarijat ali se bojavao da Monarhija postupno srlja u propast.³³⁰

Rauch je i tijekom rata pomno pratio politička zbivanja. U privatnom pismu Gezi Daruváryju 13. kolovoza 1915. izražava svoje ogorčenje što će na svečanosti u povodu 85. rođendana vladara predstavnik hrvatskih gradova i županija predvoditi ugarski premijer, a ne ban. Upozorava da se time krši hrvatska autonomija zbog čega ne može na toj svečanosti sudjelovati, jer kao sin tvorca Nagodbe ne želi biti među grobarima hrvatske autonomije.³³¹ Zbog takvih stavova dio hrvatske inteligencije, isticao je i banove pozitivne strane. Promptno je to učinio Kršnjavi koji je u pismu R. S.-Watsonu 22. siječnja 1911. napisao da pozna sve mane Rauchova režima i da ih ne odobrava, ali da mu se oprašta jer je poticao hrvatsku nacionalnu svijest i da se napokon jedan ban osjećao Hrvatom i tako se izjašnjavao što S.-Watsonu kao strancu nije jasno.³³² Nakon propasti Monarhije i razočaranja u novoj jugoslavenskoj državi slika o Rauchu postat će povoljnija među dijelom hrvatske inteligencije, ali iz razumljivih razloga, ne i one srpske ili jugoslavenski orijentirane. Tako je Josip Horvat zapisao kako je Rauch bio „politički ljepši čovjek nego što smo prikazivali“,³³³ a spremao se krajem 2. svjetskog rata napisati studiju o njemu.

Što zaključno reći o političkoj ulozi bana Pavla Raucha? Ban je očito doveden na bansku stolicu s ciljem da se provede aneksija Bosne i Hercegovine svim mirnim sredstvima. Korifej te politike bio je ministar vanjskih poslova Aehrenthal. Pavao Rauch tako je od početka čovjek austrijsko-njemačkih dualističkih krugova. Njegovi odnosi s mađarskom vladom dvovalentni su i, premda ga se u nekim krugovima u Hrvatskoj (primjerice u grupi oko *Hrvatstva*) doživljavalo kao produženu ruku Pešte, tomu nije bilo tako. Upravo je ugarska vlada odmah na početku banu izmakla manevarski prostor političkoga kompromisa na unutrašnjem planu, nametanjem Željezničarske pragmatike. Ulovljen u mrežu složenih odnosa Beča i Pešte, s teškom zadaćom stigmatiziranja Srpske samostalne stranke kao veleizdajničke i idejom okupljanja hrvatskoga bloka uz oslon na frankovce, Rauch se upleo u političku konstelaciju koju nije mogao kontrolirati, a ni izvršiti želje svojih naredbodavatelja. Premda je neosporno da je propaganda protiv njega bila vrlo uspješna, ocjena Rauchove politike u cjelini ne može biti pozitivna niti omogućuje značajnu reinterpretaciju. Ponešto blaža može biti tek ocjena njegovih ekonomskih nastojanja, iako su velikim dijelom politički motivirana, te kulturnih. Pavao Rauch bio je ban kojemu je bilo stalo do hrvatskog boljitka i do hrvatske političke autonomije, ali je njegov pogled u mnogome odražavao velikaša koji teško pojmi da se politička stvarnost promijenila. Osjetio je to „na vlastitoj koži“ nakon sloma Habsburške Monarhije jer je već 27. studenoga 1918. po nalogu povjerenika za sigurnost Narodnoga vijeća preslušan i potom zadržan

³²⁹ Ljubomir Antić, *Hrvati u Južnoj Americi*, Zagreb, 1991., 94 i 161.

³³⁰ HDA, RO I. Kršnjavoga, k. 19, fasc. I, pisma Pavla Raucha od 3. III. iz Mendoze, 13. IV. iz Asunciona i 22. IV. 1914. iz Buenos Airesa. Prva dva objavljena su u ovome izdanju.

³³¹ HDA, D-1287, fol. 755-757. Pismo je objavljeno u ovome izdanju.

³³² R. W. Seton-Watson i Jugoslaveni, sv. I., 74-75.

³³³ J. Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj 1900-1941.*, 9.

u redarstvenom pritvoru.³³⁴ Posve je jasno da mu se to dogodilo samo zato što je postao politički, socijalno pa i nacionalno nepodoban. Tako se u tisku pojavila vijest kako je preslušan zbog denuncijantske afere sa zagrebačkim kazinom,³³⁵ a pojavio se i članak naslovljen „Iz tajnog arhiva“ o tome kako je Rauch na početku rata vojnom komandantu u Zagrebu, generalu Scheureu, sugerirao da bi trebalo uhititi niz hrvatskih javnih djelatnika.³³⁶ Ubrzo je tisak izvijestio kako je Rauch zadržan ne zbog afere s Kazinom nego zbog općenitoga političkog djelovanja na štetu Hrvatske.³³⁷ Budući da je takva optužba bila vrlo teško sudski dokaziva, Rauch je ubrzo pušten. Napad zelenoga kadra na Martijanec 3. studenog te pritvaranje intimidirali su Pavla Raucha koji se povukao što dalje od žiže zbivanja u Primorje te su učinili od njega ogorčena čovjeka, svjesna neuspjeha svoje misije da osvijetla politički obraz obitelji i riješi teret političke djelatnosti svojega oca.

5. GOSPODARSKA PODLOGA

Kako i doliči velikašima Rauchovi raspolažu u 18. i 19. stoljeću znatnim posjedima uglavnom u Zagorju, Prigorju i Podravini kao i nekretninama u Zagrebu. Politički uspon Adama Daniela, Ivana i Pavla rezultirao je i stjecanjem solidne ekonomske podloge koju su njihovi nasljednici uspješno proširivali. Rauchovi su pripadali velikašima koji su uspjeli zadržati svoje posjede nakon sloma Monarhije, a dijelom čak i do kraja Drugoga svjetskog rata prošavši tako vertikalno od feudalizma do modernoga građanskog društva i konačno do uspostave komunističkoga režima. Premda je već ukidanje feudalnih odnosa 1848. i posljedični proces zemljišnog rasterećenja za zemljoposjedničko plemstvo značio težak udarac, Rauchovi su, mada zaduženi, tu krizu manje-više uspjeli savladavati pod vodstvom Levina i Đure Raucha. Nakon Levinove smrti vidi se jasna silazna tendencija, uglavnom uvjetovana općim okolnostima u kojima je ekonomija plemićkih imanja postajala sve zahtjevnijim poduhvatom izloženom nizu teškoća. Međutim, toj silaznoj putanji je doprinijelo i nekoliko specifičnih okolnosti, poput nezanimanja Levinova nasljednika Geze za gospodarstvo te spremnosti njegovih nasljednika za prodaju nasljeđa.

Nakon svojega dolaska u Hrvatsku Rauchovi su imanja stjecali na različite načine: ženidbama, kupnjom, polunasilnim zaposjedanjem pa čak i dobitkom na kartama uspjevši postati posjedničkim plemstvom sa svim pripadajućim regalnim pravima. Značajnije širenje posjeda zbiva se krajem 17. i početkom 18. stoljeća kada Adam Daniel ženidbom s Anom Helenom Gothal dobiva Lužnicu, Stari Dvor, Botinec, Rakitje i Jakovlje. Na imanjima ima dug od 13.200 forinti, vodi parnicu s Patačićima i Gothalima, a mora isplatiti brata Žigmunda i ostale članove porodice pa novce posuđuje i od majke. Parniči se i s Vojkovićima, nagodbom im ustupa Raki-

³³⁴ *Jutarnji list*, 28. XI. 1918.; *Novosti* od 28. XI. 1918. su vijest o uhićenju stavile kao glavni naslov. Nakon dva dana zbog istoga je razloga preslušan i zadržan u pritvoru Milan Accurti. Zlatko Matijević, Istraživačke dopune o pobuni 5. prosinca 1918. godine, u: *Godina 1918.*, 143; Kolar, *Skrivene biografije*, 173; Iso Kršnjavi, *Zapisci*, sv. 2, 816.

³³⁵ Tj. za denuncijacije „narodnih ljudi“ okupljenih u narodnome kazinu.

³³⁶ *Jutarnji list*, 7. XII. 1918. Poimence se navode Lorković, V. Wilder, T. Schlegel, Đalski, P. Magdić, kanonik Broz iz Ogulina, Mažuranić iz Novoga te zemunski načelnik Marković koji ima rođaka ruskoga generala. Istovjetan članak donijele su i *Novosti*.

³³⁷ *Novosti*, 1. XII. 1918.